

~~1252 1252 1252~~
हिमालयना प्रवास अने उत्तराखंडनी यात्रा

III

१-८-१९२३

1923

दत्तात्रय भास्करजी भास्कर

(२५)

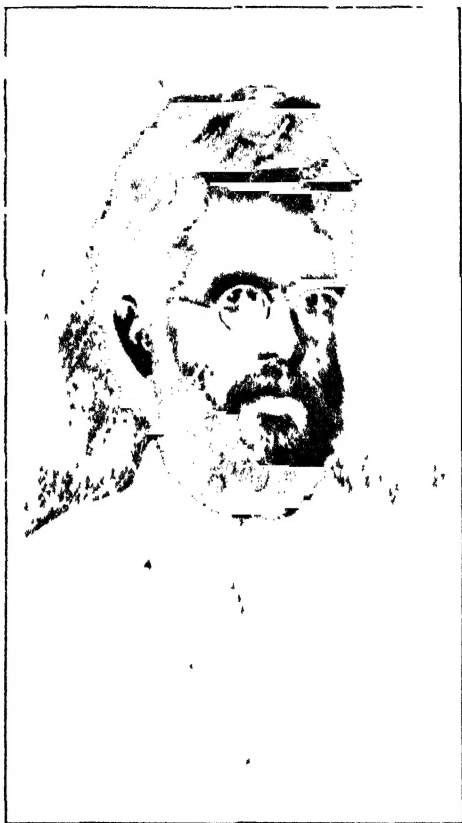
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૧૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રિમાલ્સનો તપાસ

વિષય ૨૮ : ૨૪પરિ. ૬

હિમાલયનો પ્રવાસ

અને

ઉત્તરાખંડની યાત્રા

લેખક

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

નવચંદન પ્રકાશન મન્દિર-અમદાવાદ

૦-૧૨-૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક
રામદાસ મેહનદાસ માંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

સંવત ૧૯૭૫

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૮૫

પ્રસ્તાવના

‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ એ નામે કાઠાસાહેબની એક લેખમાળા ‘વસન્ત’માં પ્રગટ થતી. ‘હિતરાષ્ટ્ર’ની યાત્રા એવા નામે તેમની બીજી લેખમાળા તેઓ આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓના હસ્તલિખિત દેખાસિક ‘મધપૂડા’માં લખતા.

બન્ને લેખમાળાઓ કાઠાસાહેબ જેલ જવાને લીધે અધુરી રહી ગઈ છે. અધુરી હોવા છતાં આ જાતનું સાહિત્ય મુબરાતીમાં વિરલ હોવાથી અમે તે પ્રગટ કરી છે.

જુહમયા અને પાવાપુરી વાળા લેખો તો ‘નવજીવન’ના વાચકોને હજુ તાજા તાજા જ લાગશે. તે પછી આ પુસ્તકમાં મુઠ્ઠી દેવનો લોભ અમે રોડી નથી શક્યા.

મંત્રી

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અનુક્રમણિકા

હિમાલયનો પ્રવાસ

નગાધિરાજ	૩
શીમતાલ	૯
મહિત્સુલ્લ તો તૂ પરબ્રહ્મ કેવલ	૧૧
આલમોડા	૨૮
ખાખી ખાવા	૩૬
પદમજોરી	૪૦
ગોવધ	૪૯
ધર્મશાળા કે ઋષિકુળ ?	૬૫
રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ	૭૩
તૈયારી	૭૯
ગંગાદાર	૮૨
પ્રસ્થાન	૯૦
હૃષિકેશને રસ્તે	૯૩

ઉત્તરાખંડની યાત્રા

પ્રસ્થાન	૯૯
અમરપુરી વારાણસી	૧૦૭
ગયાનું શ્રાદ્ધ	૧૧૭
ગોધિમયા	૧૨૩
બેલુડ મઠ	૧૨૭
ભક્તિના ધામમાં	૧૩૮
રામની રામધાની	૧૪૪

બુદ્ધગયા અને ખાવાપુરી

બુદ્ધગયા	૧૫૫
મહાવીરની કૌલસ્યભૂમિ	૧૬૪

હિમાલયનો પ્રવાસ

નગાવિરાજ

સૌની અંદર પોતાની જન્મભૂમિનું સ્મરણ, જન્મભૂમિના વિરહ અને જન્મભૂમિએ પાઝા પહોંચી જવાની ઇચ્છા નિત્ય જાગ્રત હોય છે જ. હિન્દુસ્તાનની જખરી સહેનસાહત મળી અને મીઠા અમૃત જેવા આંખા ખાવાને મળ્યા છતાં બાબરને મધ્ય એશિયાનાં એનાં તડખૂચ વારં-વાર યાદ આવતાં, અને જન્મભૂમિનાં દર્શન જીવતાં એના બાઅમાં ન હોય તોપણ અન્તે એનાં હાડકાં તો જન્મ-ભૂમિમાં જ જઈને પડે એવી એની ઇચ્છા હતી. હિન્દુસ્તાનમાં આવીને નવાબી ઠાઠમાં રહેનાર અંગ્રેજને પણ છ માસની રજા લઈને સ્વદેશ જઈ આન્યા વિના એન પડતું નથી. આવી જ જાતની કંઈક કિતકંદા હિન્દુ લોકના મનમાં હિમાલયને વિષે છે. ઇતિહાસકાર આર્યોના મૂલસ્થાન તરીકે ભલે ઉત્તર ધ્રુવને કહે, ભાષાશાસ્ત્રી એ માન ભલે મધ્ય એશિયાને આપે, દેશાભિમાની ભલે હિન્દુસ્તાનને જ આર્યોની

આલ્પભૂમિ સિદ્ધ કરે, પરંતુ રાષ્ટ્રહૃદયમાં વસતી ગ્રેરથુને
 ને કંઈ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય તો હિમાલય એ જ
 આપણું આર્યોનું આલ્પસ્થાન છે. રાય હો કે રંક, વૃદ્ધ હો
 કે યુવાન, પુરુષ હો કે સ્ત્રી, પ્રત્યેકને લાગે છે કે આયુષ્યમાં
 વધુ નહિ તો એક જ વાર હિમાલયનાં દર્શન કરીયે,
 હિમાલયનાં અમૃત જળનો આસ્વાદ લઇયે, હિમાલયની એકાદ
 વિશાળ સિલાની ઉપર બેસીને ક્ષણભર ધ્વજરતું ધ્યાન ધરીયે.
 જીંદગીનાં કરવાનાં તેટલાં કાર્યો સમેટાઇ જાય, ઇંદ્રિયોની
 બધી શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય, જીર્ણ દેહ અને બાકી
 રહેલું આયુષ્ય ભારરૂપ લાગવા માંડે એટલે પછી આ
 દુનિયારૂપ પારકા ઘરમાં પડ્યા ન રહેતાં સ્વગૃહે જઈને જ
 મરીયે એવા ઉદ્દેશથી કેટલાયે હિન્દુઓ અન્નજળનો ત્યાગ
 કરીને દેહ પડે ત્યાં લગી હિમાલયમાં ઇશાન દિશા તરફ ચાલ
 ચાલ કરે છે. આપણા શાસ્ત્રકારો આ જ માર્ગ લખી
 મયા છે. એકાદ રાજાનું રાજપાટ ગયું કે તે જશે
 હિમાલયમાં. ભર્તૃહરિ સરખાને ચાહે તેટલો વૈરાગ્ય ઉપજ્યો
 પણ તેનેયે હિમાલયને વિષેનો અનુરાગ અંશ પણ
 ધટવાનો નહિ. ઉલટો એનો અનુરાગ વધારે વધારે ચડતો
 જશે. કોઈ વેપારીને દેવાળું કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો, કોઈ
 સોદાગરનું સર્વસ્વ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું, કોઈની સ્ત્રી કુલટા
 નીવડી, કોઈની પ્રજા ઉધળી ગઇ, કોઈને કંઈ રાજકીય કે
 સામાજિક સંકટ માથે આવી પડ્યું, કોઈને પોતાના
 અધ.પાતને લીધે સમાજમાં મ્હોં બતાવવાપણું પણ ન રહ્યું,
 તો હિન્દુ મનુષ્ય આપઘાત નહિ કરે. પરમ દયાળુ મહાદેવ
 ઉપર હિન્દુને જેટલી શ્રદ્ધા છે તેટલી જ અદળ શ્રદ્ધા તેને

હિમાલયની ઉપર છે. પશુપતિનાથની જેમ હિમાલય પણ અશરણુશરણુ છે. રાષ્ટ્રોદ્ધારનું ચિંતન ચન્દ્રગુપ્તે હિમાલયમાં જમને જ કર્યું હતું. સમર્થ રામદાસ સ્વામીને પણ રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરવાની શક્તિ બજરંગ બલી રામદૂત પાસેથી હિમાલયમાં જ પ્રાપ્ત થઈ હતી. હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય અનાયાસે પ્રગટ થાય એવું પૃથ્વીની સપાટી ઉપર કોઈ સ્થાન હોય તો તે હિમાલય જ છે. શ્રી વેદવ્યાસે પોતાનો અંત્યસાગર હિમાલયને ખોળે ખેસીને રચ્યો હતો. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે એમની વિશ્વવિખ્યાત પ્રસ્થાનત્રયી હિમાલયમાં જ લખી કાઢી હતી. અને સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થે પણ સનાતન ધર્મનાં તત્ત્વો આધુનિક જમાનાને કેવી રીતે લાગુ કરવાં એના વિચાર હિમાલયમાં જ કર્યા હતા. હિમાલય-આર્યોનું આ આદ્યસ્થાન, તપસ્વીઓની આતપોભૂમિ, પુરુષાર્થી લોકોને માટે ચિંતન કરવાનું એકાન્ત સ્થાન, થાક્યાંપાક્યાંનો વિસામો, નિરાશી જનોનું સાન્ત્વન, ધર્મનું પીયેર, મુમૂર્ષુઓની અંતિમ દિશા, સાધકોનો આધાર, મહાદેવનું ધામ અને અવધૂતની પથારી છે. માણસોને તો શું, પશુ પક્ષીઓને પણ હિમાલયનો આધાર અપૂર્વ છે. સાગરને મળનારી અનેક નદીઓનો એ પિતા છે. એ જ સાગરમાંથી ઉદ્ભવેલાં વાદળાંનું એ તીર્થસ્થાન છે. કવિકુલગુરુએ એ 'દેવાત્મા નગાધિરાજ'ને પૃથ્વીનો માનદંડ કહ્યો છે તે અનેક અર્થે યથાર્થ છે. હિમાલય એ ભૂલોકનું સ્વર્ગ, યક્ષકિન્નરનું વસતિસ્થાન છે. જગતના સર્વ દુઃખોને સમાવી લે એટલો તે વિશાળ છે; સર્વ

ચિંતામિને શમાવી દે એટલો એ હડો છે; કુબેરને પણ આશ્રય આપી શકે એટલો એ ધનાઢ્ય છે; અને મોક્ષની સીડી બની શકે એટલો એ હંચો છે. છેક બચપણથી હિમાલયનું નામ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. બ્રાહ્મવાર્તા, બ્રાહ્મીત, પ્રવાસ કે યાત્રાવર્ણન, ઇતિહાસ કે પુરાણ વગેરે સર્વ સ્થળે જુઓ, બધે અંતિમ આશ્રય તો હિમાલયને વિષે જ મળવાનો. નાનપણથી જ આદર્શ રમણીય સ્થાન કલ્પનાસૃષ્ટિમાં આવ્યું હશે તે હિમાલયમાંથી જ કલ્પાયું હોવાનું.

અરે, આ હિમાલયે શું શું નથી જોયું ? પૃથ્વીપરના અસંખ્ય ધરતીકંપ અને આકાશમાંના હજારો ધૂમકેતુને આંખની પાંપણ પણ હાલવા દીધા વગર એણે જોયા છે. મહાદેવના વિવાહ એણે જ કરી આવ્યા છે. સતીના વિહારનું અને કુમારસંભવનું એણે જ અપત્યવાતસલ્યથી કૌતુક કર્યું છે. રઘુકુળની ભગીરથ પર્યન્તની કઠણ તપસ્યાઓનો એ સાક્ષી છે. પાંડવોના મહાયાત્રા એણે જ સજ્જ કરી છે. પણ જૂની વાતો શા માટે ? સત્તાવનની સાલના પરાક્રમમાં અપજશ મળવાથી હતાશ ને નાસીપાસ થયેલા વીરોને અને મુસદ્દીઓને હિમાલયનો જ આશ્રય મળ્યો એવું સાંભળ્યું છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોવું હોય, પ્રાણી-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચારવું હોય, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી શોધ કરવી હોય, ભવ્યતાનું જો તમારે દર્શન કરવું હોય, ધર્મ-તત્ત્વોને ઉકેલવાનો જો તમારે પ્રયત્ન કરવો હોય, તે હિમાલયમાં જ તમારું સમાધાન થવાનું; કારણ આર્યાવર્તના એકેએક જમાનાના પુરુષાર્થ હિમાલય જાણે છે.

હિમાલયમાં જવાની મારા હૃદયમાં પ્રથમ ઇચ્છા ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ મારા જન્મની સાથે સાથે જ એ પણ જન્મી હશે. કદાચ ઉપર કહ્યું તેમ એ વંશપરંપરાગત રાષ્ટ્રીય ભાવના હશે. પ્રવાસનો વિચાર કરીએ એટલે ઘર છોડીને આપણે પરદેશ જઈએ છીએ એવી ભાવના મનમાં આવે છે. હિમાલય જવાનો મેં ન્યારે ન્યારે વિચાર કર્યો છે ત્યારે ત્યારે હું સ્વદેશે જવાનો છું, નહિ નહિ, સ્વગૃહે જવાનો છું એવી ભાવના મારા મનમાં પ્રબલ ઉઠતી અને મનમાં ને મનમાં મને ગલગલીયાં થતાં. હજુ પણ હિમાલયની વાત કોઈ કાઢે એટલે સાસરામાં રહેતી વહુઆર પીયેરની વાત સાંભળીને જેટલી રાજ થાય તેટલો જ આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. છોકરી પીયેરથી દૂર પડી એટલે તે સતત પીયેરને જ ઝંખ્યા કરે છે. આ ઝંખનાનું પરિણામ એ થાય છે કે પીયેરનું પ્રત્યક્ષ ચિત્ર એક આજુ રહી જઈને તે પોતાના મનમાં એક પ્રેમચિત્ર નિર્માણ કરે છે. એને પોતાને માટે આ પ્રેમચિત્ર એ જ એક ખરી ચીજ છે. ઝંખના-ચિંતનનો ગુણ જ એવો છે કે જે વસ્તુ હોવી જોઈએ એવી ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ છે જ એવી ભાવના થાય છે. જગતમાં યથાતથા કોઈને જ્ઞાન થતું હોય તો તેમને ભલે થાય. જેને આપણે અનુભવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહીએ છીએ તેની ઉપર પણ અપણી ઈન્દ્રિયોનો રંગ ચડેલો હોય છે જ. એ કેવળ જ્ઞાન નથી હોતું. પ્રેમચિત્રની અંદર ઈન્દ્રિયોનો રંગ નથી હોતો પરંતુ હૃદયનો રંગ હોય છે—આદર્શ ભાવનાઓનો રંગ હોય છે. અને તેથી એ ચિત્ર આપણા જીવને વિશેષ નજીકનું અને વિશેષ સત્ય

લાગે છે. તાર્કિક લોક બધે આ ચિત્રને ખોટું મણી કાઢે. સંસારનો અનુભવ અને સંસારનું રહસ્ય બધું તર્કની ચાળણીમાંથી ચાળી શકાતું નથી. તર્કને લાગે છે કે મેં ઠરાવી આપેલી વ્યવસ્થા જગતે માનવી જ જોઈએ, જે મારે મળે નથી ઉતરતું તે સત્ય હોય જ ન શકે. અસ્તુ.

હવે પછી હિમાલયનાં હું જે શબ્દચિત્રો આપવાનો છું તે પ્રેમચિત્રો જ હોવાનાં. જે વસ્તુની ઉપર પ્રેમ બંધાયો તે વસ્તુનો પ્રેમરહિત વિચાર થઈ શકે જ નહિ. અર્થાત્ મારી પાસેથી પ્રેમચિત્ર છોડીને બીજી બગતી ચીજની અપેક્ષા કોઈ નહિ કરે.

લીમતાલ

હિમાલય જવાનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં મારા મિત્ર સ્વામી આનન્દ આલમોડા જઈ પશુ પહોંચ્યા. હું એક વર્ષ પછી ગયો. પ્રથમ વિચાર તો ગઢવાલ પ્રાન્તમાં શ્રીનગરની આસપાસ જઈને રહેવાનો હતો, કેમકે ત્યાં ગણા ઋષિઓએ તપસ્યા કરી છે અને શ્રીનગર માતાજીનું જગત સિદ્ધપીઠ કહેવાય છે. પણ સ્વામી કુમાઉ પ્રદેશમાં આલમોડામાં જઈ રહ્યા હતા એટલે એમને મળવા સારું હતું ત્યાં જ ગયો.

હિમાલયના પાંચ વિભાગ કહેવા છે: કાશ્મીર, જલંદર, ગઢવાલ (ઉત્તરાખંડ), કુમાઉ (કૃર્મીચલ) અને નેપાલ. ઉત્તરાખંડ પરમ પવિત્ર ગણાય છે. મંજોત્રી, જમ્નોત્રી, કેદારનાથ, બદરીનારાયણ, પાંચપ્રયાગ અને પાંચકેદારનાથ, ઉત્તરકાશી, જ્યોતિર્મઠ અને તુમનાથ વગેરે પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાનો આ જ વિભાગમાં આવેલાં છે. સંતમહતો આ જ ભાગ પસંદ

કરતા. પણ એમ કહેવાય છે કે યાત્રાનાં માર્ગ અને સાધનો સુગમ થવાથી ત્યાં યાત્રાળુઓ હમણાં ઘણા જાય છે, તેથી સારા સારા સાધુઓએ ઉત્તરાખંડનો લગભગ ત્યાગ કર્યો છે. તેઓમાંના ઘણા છૂપી રીતે કુમાઉંમાં જઈ રહે છે. કુમાઉંમાં સ્વામી જાહેર રીતે જ રહેતા હતા. કુમાઉં પ્રાન્ત અત્યંત રમણીય અને ફળદ્રુપ છે. આ જ પ્રાંતમાં સ્વામી વિવેકાનંદજીનો માયાવતી મઠ છે.

માયાવતી આલમોડાથી લગભગ ૫૦ માઇલ દૂર હશે. પ્રવૃત્તિમાં પડેલા આપણા જેવા લોકોને ચોવીસ કલાકની નિવૃત્તિ મળે તો આપણે તે પચાવી શકતા નથી. કદાચ એ જ ઉદ્દેશથી સ્વામી વિવેકાનંદજીએ માયાવતીમાં એક છાપખાનું રાખ્યું અને ત્યાંથી હિન્દુસ્તાનને જગાડવા માટે અથવા જાગેલા હિન્દુસ્તાનનો સંદેશો દુનિયાને પહોંચાડવાને માટે ‘પ્રમુદ્ધ ભારત’ એ માસિક મદ્રાસથી તેઓ માયાવતી લઈ ગયા. ત્યાં એક આધ્યાત્મિક પાઠશાળા સ્થાપવાનો એમનો વિચાર હતો. સ્વામીને પણ નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ સૂઝી. આલમોડામાં એક અંગ્રેજી નિશાળ હતી ત્યાં ભણાવવા બેઠા. ત્યાં તેઓ ધર્મના વર્ગો ચલાવતા, દૂધ ઉપર રહેતા અને ગાયત્રીપુરસ્કરણ કરતા. હું ત્યાં જ જવાને નીકળ્યો. આલમોડા જવાને રેલથી કાઠગોદામ સુધી જવું પડે છે. ત્યાંથી ૩૭ માઇલ ઉપર આલમોડા છે.

બરેલી જંકશન સુધી લોકોની ભીડ ખૂબ હતી. પછી ભીડ ઓછી થવા લાગી. હલદ્વાની સ્ટેશન ઉપર બધા મુસાફરો ઉતરી પડ્યા. કાઠગોદામ છેલ્લું સ્ટેશન ઈર્મિનસ

છે. ત્યાં તો બહુ જ ઓછા લોકો રહ્યા હતા તેથી બહુ જ ઉદાસ ઉદાસ જેવું લાગતું હતું. કોણ જાણે શાથી મારા મનમાં 'Burial of Sir John Moore'ની કાવતા ઘૂમવા લાગી. મેં કહ્યું, “બુવા, પાંડવોએ જ્યારે સ્વર્ગારોહણ કર્યું ત્યારે પણ તેમને આમ જ થયું હશે. બીડ તો પાછળ રહી અને આપણે એકલા હિમાલય ઉપર ચડીએ છીએ. પાંડવોને શું, દરેક જીવને એમ જ થાય છે. રતેહીઓનો સમૂહ અને દ્વાદ્ર્યકલાપ એક પછી એક છોડતો જાય છે અને આખરે ધર્મકર્મને સાથે લઈને માણસ યમઘાટ ચડે છે.” પણ આ ઉદાસીનતા ક્ષણજીવી હતી. અમે દોઢેક માઈલ ગયા હોઈશું કે હિમાલયની અસર થવા માંડી. પાસે રામગંગા વહેતી હતી. રામગંગાએ કહ્યું, “બચ્ચા, આ તારા દુન્યવી વિચારો છોડી દે. અહીંનાં કેટલાંયે ઝાડ ઉગે છે, સૂકાય છે અને સડે છે; કેટલાંયે પત્થરો તૈયાર થાય છે અને તૂટી જાય છે; ટેકરીઓ તૂટી પડે છે અને ગામડાંઓ ખીણોમાં સમાય છે; પણ અહીં કોઈ હસતું પણ નથી ને રોતું પણ નથી. અહીંનાં સમૃદ્ધિ છે, ઉડાઉપાણું છે, ખેરિકરી છે. અહીંનાં વિચાર કરે, ચિંતા કરે તે પાપી.

રામગંગા આવો ઉપદેશ ન કરત તોપણ મારી ઉદાસીનતા ઉડી જત, કેમકે આસપાસનાં ઝાડ ઉપર વનસ્પતિનાં અસંખ્ય બાળકો ફૂલ્યાં હતાં. એમની સુગંધ ઉન્માદકાસી હતી, પણ વિલાસપ્રેરક નહોતી. અમે આગળ ચાલ્યા. પહાડ ચડવા લાગ્યા. જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ પહાડની શોભા અને કુદરતની બળ્યતા વધતી જતી હતી. નાનાં છોકરાંઓ સમુદ્રકિનારે જાય છે ત્યારે ત્યાંની

ચાંદી જેવી છીપો જોઈને બધી મનવામાં ભરી લઉં એમ તેમને થાય છે. પણ અરધોએક કલાક ૧૫૫ પછી અસંખ્ય છીપો જોઈને જ તે ધરાઈ જાય છે, અને પછી મનવામાં ભરેલી બધી છીપો પણ ફેંકી દે છે; બહુ તો યાદગીરી માટે એકાદ છીપ રાખી લે છે. પાંચ માઇલ ચડ્યા પછી એક એવો સુંદર પહાડ આવ્યો, તૂટી ગયેલા પડખામાં રંગરંગના પત્થરનાં એવાં મહેનાં પડ હતાં અને અમારો રસ્તો એવો વાંકાચુકો હતો (જેથી પહાડની બધી બાજુની સુંદરતા અમે જોઈ શકતા હતા) કે મને થયું કે આ પહાડને મહારાષ્ટ્રમાં લઈ જાઉં તો કેવું સુંદર! બીજી જ ક્ષણે મનમાં વિચાર આવ્યો, શું પોતાના જ મહેલમાં સુંદર લાગતી એક વસ્તુ એક ઓરડીમાંથી કાઢીને બીજીમાં રાખી લઈ જાય છે? બધી ઓરડીઓ રાજની જ છે, અને જે વસ્તુ જ્યાં ગોઠવાઈ છે ત્યાં જ તે યથાયોગ્ય છે. મહારાષ્ટ્રના લોકોને જો આ સુંદરતાનો અનુભવ કરવો હોય તો તેઓએ અહીં આવીને કરી લેવો. આપણા લોકો પૈસા મેળવવા માટે અથવા એવા જ સાંસારિક હેતુથી થોડુંકાં સ્થલાન્તર કરે છે; સૃષ્ટિની શોભા જોવા માટે અથવા દેવદર્શન કરવા માટે બહાર નથી નીકળતા. તેમને તે સ્વચ્છંદ લાગે છે. શું દેવદર્શન કરવું એ આપણી ૧૨જ નથી? ચાર ધામની યાત્રા કરવામાં પુણ્યની સીમા છે એવું નક્કી કરનાર આપણા ઋષિમુનિઓ સાચા દેશભક્ત હતા. આજે આપણામાં દેશ-ભક્તિ છે, દેશભક્તિ બહુ ઓછી છે. હિમાલયમાં મેં કહ્યું, “ભાઈ પહાડ, તું અહીં આં જ સુખેથી રહેજે. તને હું કનડીશ નહિ. મારા મહારાષ્ટ્રીય ભાઈઓને જ અહીં મોકલીશ. તેઓ

આવશે ત્યારે તારા આ અમીનલયી અને સુમધી મવનથી તેમનો સત્કાર કરજે. આ હે મારા પ્રણામ !” બપોર પહેલાં અમારે ભીમતાલ પહોંચી જવું હતું મારે પહાડની એક ખીણમાં બાંગી પડેલી હોદું માળવાની એક ભટ્ટી કાણે અને ક્યારે બાંધી હતી એની તપાસ કરવાની અમે દરકાર કરી નહિ.

હિમાલયના પહાડ બહુ વિચિત્ર છે. સામે એક મગન-સ્પર્શી પહાડ દેખાય અને આપણને એમ થાય કે આની ઉપર પહોંચીએ એટલે ત્યાંથી ઉતરવાનું હશે. લગભગ ઉપર પહોંચીએ ત્યાં સુધી આવી જ ભાવના રહે છે. પણ ઉપર પહોંચીને જુઓ તો શું ? આપણે તો ખીજ એક પ્રચંડ પહાડની તળેટીમાં જ છીએ ! હરે રામ ! આ પહાડ પણ પાછો ચડવો રહ્યો ! વધારે ચાક્યા ન હોય તો ખીજ જ કાણે વિચાર આવે, હીક છે. વધારે દૂર સુધી જોઈ શકીશું, કુદરતની નિશાળતા નજરે આવશે અને આજે જ આપણું ભાગ્ય ખુલશે—વખતે બરફનું દર્શન થશે. માથા ઉપર બરફનો કિરીટ ધારણ કરીને વાનપ્રસ્થ દસામાં ધ્યાન કરવા બેઠેલા નગાધિરાજનાં દર્શન કરવાની લાલસા હવે અનિવાર્ય થઈ હતી. પણ તે દિવસે બરફનું દર્શન કરવાનું અમારા ભાગ્યમાં નહોતું. ખીજે પહાડ માંડમાંડ ચડ્યા ત્યાં તો ત્રીજે હાજર. હવે તો અમારી ધીરજ ખૂટી. શું દરેક પહાડ એ આ સ્વર્ગારોહણનું એક એક પગથીઉં હશે ? તડકા વધ્યો, અમે તપી ગયા, અને કુદરતે રુદ્રાવતાર ધારણ કર્યો. આખરે અમે ભીમતાલ આવી પહોંચ્યા.

મેં સાચાં કે કાલ્પનિક સુંદર સુંદર સરોવરો જોયાં ન હતાં એમ ન હતું. સર વૉલ્ટર સ્કૉટની સરોવિહારિણી (લેડી ઓફ ધ લેક)માંનું એક સુંદર સરોવરનું ઉદાવદાર શબ્દચિત્ર જોયું હતું. પણ ભીમતાલનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કંઈ અલૌકિક હતું. એ પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ 'પદ્મિખાત' છે, કેમકે આસપાસ નાનાં મોટાં મળીને સાઠ સરોવર છે. એમાં ભીમતાલ અને નૈનિતાલ આ બે જ સુવિખ્યાત છે. નૈનિતાલ ભીમતાલથી બાર પંદર માઇલ છે. નૈનિતાલ હવે યુરોપીઅન શહેર બની ગયું છે. એનું વર્ણન યથાપ્રસંગે આવશે. ભીમતાલ એ બહુ જ ઉંચા ડુંગરની સપાટી ઉપર ત્રણ પહાડોની વચ્ચે એક ખાડો રહેવાથી બનેલું છે, તેથી બહુ જ ઉંડું છે. પાણી સ્થાત્તિક જેવું નિર્મળ છે. સરોવરનો આકાર એક વાંકાચુંકા ત્રિકોણ જેવો છે. અને કુદરતે આ સરોવરની સૌંદર્ય-પૂર્તિ કરવા માટે સરોવરની મધ્યમાં એક નાનો સરખો દ્વીપ સરજેલો છે. ત્યાં અમે પહોંચ્યા અને ત્યાં અમને એવો ઠંડો પવન મળ્યો કે ફાલ્ગુમાં અમારો બધો તાપ અને થાક ઉતરી ગયો. સરોવરનો કાંઠો જરા અટપટો હતો. કાંઠા પર જ્યાં ત્યાં પથરા પથરાયેલા હતા. અને આ ઉભો કાંઠો ઉતરીને પાણી સુધી પહોંચવું સહેલું નહોતું. છતાં આટલું સુંદર પાણી છોડવાની કોની મગદુર હોય ? હિંમત કરીને હું તો ઉતર્યો અને પાણીમાં પડ્યો. અરરર ! આ તે પાણી કે સહસ્ર વીંછી ? મને લાગ્યું કે મારા પાતળા શરીરનો ધેરાવો પણ સક્રિયાઇને બે ત્રણ તસુ ઓછો થયો હશે. જીવ બચાવવા ખાતર મેં જોરથી હાથપગ વીંઝ્યા. અને પછીનો આનંદ શી રીતે વર્ણવું ? કાંઠા ઉપર બેઠેલા ખુવા રીસાયા ન હોત

તો કાંઠા ઉપર આવવાનું મને સૂઝત પણ નાહ. મને થયું, આણબટ્ટે વણવિહું અચ્છોદ સરોવર શું આવું જ હશે ? હું કાદમ્બરીમય થઈ ગયો. પેલા બેટની પાછળથી નૌકાવિહાર કરતી કાદમ્બરી કે મહાશ્વેતા હમણાં નીકળશે એવા કલ્પના-તરંગમાં હું હતો એટલામાં બેટ પાછળથી એક સફેદ નૌકા આવી. હાય રે હાય ! ગયું—મારું બધું કાવ્ય ગયું ! બોટમાં તો હાથમાં માછલીઓ મારવાનો ચાપુક એવા બે સોલ્જર હતા. હું વાત્મીકિ હોત તો પેલા અરસિક ઝખ મારનાર (ઝખ=જખ=માછલીઓ) ગોરાઓને દારુણ શાપ આપત. કાવ્યગગનમાંથી ઉતર્યો ત્યારે ખબર પડી કે પેટમાં સખત ભૂખ લાગી છે. પેટ ભરીને ખાધું, આંખ ભરીને ઉઘી લીધું, હાથપગ ભરીને યાક ઉતાર્યો, રામસિંહને જગાડ્યો અને રામગઢ તરફ ચાલ્યા. આવી રીતે અરધા દિવસમાં હિમાલયની ચૌદ માછલની મુસાફરી પૂરી થઈ.

सच्चित्सुख तो तू परब्रह्म केवल

ભી મતાલથી આમળ ચાલ્યા. રસ્તો સપાટ હતો. દૂર ડાબી બાજુએ હારખંધ રાવટીઓ દેખાતી હતી. માંદા સોફ્ટરો ત્યાં રહેતા એમ પૂછતાં ખબર પડી. પહાડના માથા પર આખરે પહોંચ્યા. અપાર આનંદ થયો અને ચિરપરિચિત સપાટ ભૂમિ જોઈ અમે જોસભેર ચાલવા લાગ્યા.

પથુ હિમાલયે તો એક જ દિવસમાં જળે બધાય પાડો શીખવી નાખવા હોય તેમ ફરી અમારા અભિમાન ઉપર આઘાત કર્યો. અરેબિયન નાઈટ્સમાં અથવા પંચતંત્રમાં એક વાર્તામાંથી નવી વાર્તા ફૂટે છે તે પ્રમાણે આ પર્વત-શિખર ઉપર પ્રશસ્તપણે બેઠેલો એક નવો જ પહાડ આવી પડ્યો. ચાર મજૂરના ખભા ઉપર આરામ ખુરસીમાં કોઈ અમીર બેઠો હોય તે જ ગંભીર ભવ્યતાથી અને પોતાની મહત્તાનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન હોય એવી સ્વાભાવિકતાથી એ પહાડ બિરાજેલો હતો. જો એ ઉભો થાત તો ? મને લાગે છે કે આકાશનો ચંદ્રવો ચીરાઈ જ જાત !

આટલો બધો મોટો પહાડ ચડવો હતો, તેથી અમારી પાસેનો સામાનસુમાનનો ભાર મજૂરને આપી દીધો, અભિમાનનો ભાર તલેટીએ જ મુક્યો, અને તદ્દન વાદળાં સમાન હલકા થઇને અમે ચડવા માંડ્યું. ચડ ચડ — છેક સાંજ સુધી ચડ ચડ કર્યું.

રસ્તામાં એક જાતનાં ફૂલ ખીલી રહ્યાં હતાં. આકારે એ બારમાસીનાં ફૂલ જેવાં, અને રંગે સારી પેઠે કઢેલાં દૂધની મલાઇ જેટલાં પીળાશવાળાં હતાં. સુવાસની મધુરતાની તો વાત જ શી ? સુવાસ મુલાખને મળતી, પણ મુલાખ જેટલી કિંમત નહિ. આ લગ્નલવિનયસંપન્ન ફૂલોને જોઈ હું પ્રસન્ન થયો. મારો અધ્યવેદ નીકળી ગયો. આવાં સુંદર અને આતિથ્યશીલ ફૂલોનું નામ ન જાણું તો મારાથી કેમ રહેવાય ? પણ રસ્તામાં કોઇ માણસ જ ન મળ્યું. મજૂર તો તેના મજૂરધર્મને વફાદાર રહીને પાછળ પડી ગયો હતો. તેની રાહ જોવા જેટલો સમય ન હતો; અને નામ જણ્યા વગર આગળ ચાલવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. એટલામાં પહાડની એક પગડંડી ઉપરથી કોઇ પહાડી કિતરી આવતો જણાયો. પગડંડી એટલે કેડી. હિમાલયની કેડી એટલી અધરી હોય છે કે માણસની કેડ જ બાંગી નાખે. પેલા પહાડીને મેં હિન્દીમાં અથવા સાચું કહીયે તો મારે મન તે વખતે હિન્દી લાગતી ભાષામાં ફૂલ વિષે કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા. તેણે પહાડી હિન્દીમાં જવાબ આપ્યો. પણ મને લાગતું નથી મારા પ્રશ્નો એ સમજી શક્યો હોય. હું તો એના જવાબનો એક શ્લોકારે સમજી ન શકાયે.

પણ આ સંભાષણમાંથી (આને સં-ભાષણ કહેવાય કે નહિ એ હું નથી જાણતો.) ફૂલનું નામ તો મને જડી ગયું. એસીરિયાના સરશીર્ષ સિપિના શિક્ષાક્ષેષો કોઇ વિદ્વાન વાંચે અને તેનો અર્થ કરે તેટલા જ પ્રયાસથી મેં જાણી લીધું કે ફૂલનું નામ ‘ફૂજો’ હતું. મને લાગે છે પહાડી ભાષામાં આ શબ્દ ભારે લલિત ગણાતો હશે. મને પોતાને તો તે નામ ઉપર બિલકુલ મોહ ઉપજ્યો નહિ.

દૂર દૂર હવે સ્થિતિજ દેખાવા લાગ્યું. ત્યાં ઘણાં ધીચ વાદળાં હતાં. વાદળાં ઉપર આરસપહાણના પર્વતશિખર જેવું કંઈક દેખાતું હતું. વાદળાં, તળેટીનો ભાગ ઢંકાઇ ગયેલો હોવાથી આકાશમાં ઉડતું એ એક મૈનાક પર્વતનું ખચ્ચું હોય તેવાં જ લાગતાં હતાં. બીજે દિવસે મને ખબર પડી કે તે પવિત્ર નંદાદેવીનું શિખર હતું.

થોડું ઉતરી અમે રામગઢ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક નાની સરખી ધર્મશાળા હતી. અથવા ધર્મશાળા શાની ? પાંચ ફૂટ ઉંચી અને એક નાના ખારણા સિવાય કોઇ જગાએ એક કાણું સરખું ન મળે એવી ઓરડીઓની હાર ! ગધેડાઓ પણ તેમાં રહેવાને રાજી ન હોય. બનિયા પાસેથી દાળ ચોખ્ખા અને ખટાટા ખરીદી લીધેલાં. બનિયાએ બે ત્રણ વાસણો પણ આપ્યાં. અમે મનમાં કહ્યું, ‘કેવો ભલો વાણીઓ ! રાંધવાને વાસણો પણ આપે છે !’ પાછળથી ખબર પડી કે પહાડમાં તો એ રિવાજ જ છે. આટા આવલની કિંમત લે છે તેમાં જ ખાનયા વાસણનું બાફું પણ ગણી લે છે. તોપણ એ ત્યાંનો રિવાજ બહુ સુંદર છે એમાં કંઈ

શંકા નથી. જેમતેમ રાંધીને અરધુંપરધું ખાધું, કેમકે અમારી રસોઈ બરાબર બની નહોતી.

ધર્મશાળાની સુરત જોઇ બહાર ખુલ્લામાં સુવાનો અમે વિચાર રાખ્યો અને પથારી કરી. એટલામાં હિમાલય કહે, 'ચાલો, નવો પાઠ લો.' એટલી સખ્ત ટાઢ વાવા લાગી કે મંત્રમુગ્ધ સાપ જેમ પોતાની મેળે ટોપલીમાં ભરાઇ જાય તેમ પથારી લઇને હવે ખૂબસુરત લાગતી પેલી ઓરડીની અંદર અમે ધુસી ગયા; અને ઓરડીમાં એક પણ બારી ન રાખી એમાં ધર્મશાળા બાંધનાર શિલ્પીએ મયાસુર કરતાંયે અધિક કૌશલ્ય વાપર્યું છે એવી અમને ખાત્રી થઇ.

આખો દિવસ ચાલ ચાલ કર્યું હતું. પહેલવહેલી જ આટલી વીસ માઈલ લાંબી મુસાફરી થઇ હતી. રાત્રે પેટમાં પણ પૂરું પડ્યું ન હતું. અને ટાઢ તો કહે કે માંડ કામ, આથી બહુ વીનવ્યા છતાં ઉંધ તો પાસે દુકા જ નહિ.

નિદ્રાદેવી ન આવી એટલે તેની નિત્યવૈરિણી ચિંતા અને કલ્પના હાજર થઇ. હું વિચારમાં પડ્યો. ઘરબાર છોડીને, સમાજની સેવા કરવાનું છોડીને, પુસ્તકો વાંચવાનું છોડીને, છાપાંઓમાં લેખ લખવાનું છોડીને હું શા માટે અહીં આવ્યો? ઇશ્વરે મને જે સ્થાનમાં સરજ્યો તે સ્વાભાવિક સ્થાન છોડીને આ અજાણ્યા મુલકમાં હું શું કામ આવ્યો? મને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હતો અને હિમાલય એ વૈરાગ્યનું મોસાળ છે, તેથી શું હું અહીં આવ્યો હોઇશ? હિમાલયમાં જે વૈરાગ્ય હોત તો પેલા ગોરાઓ

શા માટે જીમતાલમાં જઈને માછલાં મારત ? શા માટે રામગઢનો બનિયો ધરાકો પાસેથી વધારેમાં વધારે નફો લેવા મથત ? મેદાનમાં જેવા લોકો છે તેવા જ લોકો આ પહાડ પર પણ છે. અહીં પણ સ્ત્રી પોતાના પતિ સાથે લડે છે, પોસ્ટ માસ્તર દીકરો પોતાનું માનતો નથી એવી ફરિયાદ કરે છે, અને લોકો ઢોર પાસે તેમના ગળ ઉપરાંત કામ કરાવે છે. ખેતર, પહાડોમાં વેપાર વધ્યો નથી, રેલવે આવી નથી, વસ્તી ધીમ નથી, અને ઉપલાં કાચેલાં લીધે સમાજમાં જે સડો પેસે છે તે અહીં પેડો નથી.

આ પારકા મુલકમાં મારી બાપા કોષ જાણે નહિ, મને કોષ ઓળખે નહિ, સગુંવહાલું કોષ ન મળે, જે વેશઅને માટે હું અહીં આવ્યો તેનું અહીં નામ કે નિશાન ન મળે, એ ખ્યાલથી મનમાં ગભરાટ થવા લાગ્યો, અને બહાર વીંછી જેવી ટાઢ હોવા છતાં એક કંબલ ઓઢીને હું બહાર ગયો. હિમાલયની મુસાફરીમાં સોયથી સીવેલું કંઈ કપડું વાપરવું નહિ એવો મારો નિશ્ચય હતો. દહાડે તો ઘોતીઉં, ખેસ અને કાનનું રક્ષણ કરવા મફલર એટલું જ હું પહેરતો. રાત્રે પાથરવા એક ચટાઇ અને કંબલ રાખતો અને ઓઢવા પછેડી અને જાંબલી રંગનું એક રેશમી અબોટીઉં લેતો.

બહાર આવ્યો ત્યારે આકાશ નિરખ હતું; નક્ષત્રો અદ્ભુત કાન્તિથી ચમકતાં હતાં. હું હિમાલયમાં આવ્યો તે પહેલાં મારા એક રસિક મિત્રે તારાઓ સાથે મારી ખૂબ ઓળખાણ કરાવી આપી હતી. તારાઓ મારા દોસ્ત

બની ગયા હતા. પૌર્ણિમાના ચંદ્રથી પણ બ્હી ન જાય
એવા બધા તારાઓને હું ઓળખતો હતો. તેમની તરફ મેં
જોયું. તેમણે કહ્યું, 'બાપ, શા માટે બ્હીયે છે ? આ તે વળી
શાનો પારકો મુલક ? શું અહીં આં તારું સગું-ઘડાં કંઈ
નથી ? જો અમે આટલા બધા તારા દોસ્ત અહીં પણ જોવા ને
તેવા તારી સાથે જ છીએ. બે ઘડી યોબીશ તો બીજા પણ
પેલા પહાડ ઉપરથી હમણાં ઉઘે આવશે. શું તું અમને
બૂલી ગયો ? શું તારા અને અમારા સરજનહારને બૂલી
ગયો ? ક્યાં ગયો તારો પ્રભુવળપ ? ક્યાં ગયો તારો ગીતાપાઠ ?

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित्रिपुः।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः।

એ બધું તું જ કહેતો હતો ને ? આજે જ સવારે
પેલી નદીએ તને શું કહ્યું હતું ? પેલો પહાડ જોઈને તને શા
વિચાર આવ્યા હતા ? પેલા 'કૂળે' કૂલોની વિશ્વસેવાની
તારી ઉપર કશી અસર નથી થઈ ? નંદાદેવીનું દર્શન શું
વિશ્વ ગયું ? છોડી દે આ કુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય, ત્યાગી દે
મનના ઉદ્દેગને.' હિમાલયમાં પણ વૈરાગ્ય ન મળે એવી ખરી
અશ્રદ્ધા ઉડી ગઈ. બાહ્યસૃષ્ટિ અને અંતઃસૃષ્ટિ વચ્ચે તાદાત્મ્ય
જામી ગયું અને મને શાન્તિ વળી. હું સ્વપ્ન ગયો.

સવારે ઉઠીને આગળ ચાલ્યા. આજે તો ઉતરવાનું
હતું. જોટલા ચડ્યા તેટલું જ ઉતરવું પડ્યું. રોમન લોકોને
પોતાનું મહાસામ્રાજ્ય ગુમાવતાં પણ આટલું દુઃખ થયું નહિ
હોય. કેટલી મુસીબતે ચડ્યા હતા, છતાં આખરે ઉતરવું તો

પડ્યું. હિમાલયમાં ચાલવાનો એક નવો અનુભવ મળ્યો. ઉપર ચડતાં થાક લાગે છે ખરો, પણ તે થાક ક્ષણિક હોય છે. પણ સીધો ઉતાર ઉતરતાં જે આયાસ પડે છે તેથી તો માણસના સાંધેસાંધા નરમ જ થઈ જાય છે. આવો ઉતરવાનો અનુભવ મળતાં જ મેં મનમાં કહ્યું, ‘સ્વર્ગ સુધી ચડવાનું હોય તો એ બહેતર; પણ હે વિધાતા, આવી ઉતાર ઉતરવાની સળ કેાઈ કાળે શિરસિ મા લિલ્લ, મા લિલ્લ, મા લિલ્લ.

અહીંનો પ્રદેશમાત્ર ભારે રળીઆમણો હતો. આપણે ત્યાંનાં સરનાં ઝાડ જેવાં, ચીડ અને દેવદાર જેવાં ભવ્ય વૃક્ષોની ઘટા અનુપમ હાયા વિસ્તારતી હતી. પણ ખરી મમ્મત તો નીચે પડીને સૂકાઈ ગયેલાં સળી જેવાં પાંદડાં ઉપરથી ન્યારે પગ લપસતો ત્યારે આવતી. હસવું કે રડવું એ જ ન સમજતું !

આ પ્રદેશમાં થોડી ખેતી પણ થતી લાગી, કેમકે રસ્તામાં એક નાનકડું પહાડી ગામડું આવ્યું. ત્યાં મેં ચાર ખેડૂતો નવું અનાજ વાવણી રચ્યા હતા. પવનનું નામ ન હતું, તેથી મેં જણ્યું એક પછેડી વતી પવન નાંખતા હતા.

રસ્તામાં ચીડનાં મોટાં મોટાં ફૂલ પડેલાં દીઠાં. એ ફૂલનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ફૂલ નાળિયેર કરતાં મોટું હોય છે. એની પાંખડી બાવળના લાકડા કરતાં ઠંઠણ હોય છે, છતાં આ ફૂલ આકારે બહુ સુંદર હોય છે. એક દીઠના માથામાંથી આંગળી જેવડી જેવડી અસંખ્ય પાંખડીઓનો જાણે એક કુવારો જ ફૂલો હોય છે. પણ રંગ કે વાસનું તો નામ જ ન પૂછો. લાકડાનો જ રંગ ને લાકડાની જ

વાસ. દેવદાર અને ચીડ જેવાં વૃક્ષો હિમાલયને જ શોભે. કુદરતનો વિશાળ વૈભવ જોઇ હું તો હિંમત યથા ગયો, અને ગાવા લાગ્યો:

રામા દયાધના, ક્ષમા કરુણિ મજ પાહી,

રામા દયાધના૦

કોઠિલ કોણ મી, ન જાણિલા હા પત્તા

આજ વરિ અજાને, મિરચીલી વિદ્વતા,

દેહાત્મત્વાની સ્થિતિ જ્ઞાલી ઉન્મત્તા.

ચેડનિ જન્મારે વ્યર્થ શિળવિલી આઈ,

હોવે મનિ સ્વાઈ—

રામા દયાધના૦

સાચે જ નકામું જીવન ગાળીને મેં માને ભારે મારી હતી. જનની જ નહિ, પણ જન્મભૂમિને પણ. મારા પાછલા જીવન ઉપર મનમાં તિરસ્કાર ઉપજ્યો. અજાનને લીધે હું વિદ્વતાની શેષી મારતો; પોતે અંધકારમાં રહ્યો રહ્યો લોકો આગળ પ્રકાશની વાતો કરતો. મેં બજન આગળ ચલાવ્યું:

કરુણાસાગરા ! રાષ્ટ્રવા રઘુરાજા !

વિષયો પાંગલા નકા કરુ જીવ માક્ષા

મુહુનિ પ્રપંચારે, ક્ષમુનિ ક્ષમુનિ ઠાર્યો ઠાર્યો,

હરુનિ વય જાર્યો—

રામા દયાધના૦

બજનની ધૂન લાગી. હું ઉચે સાહે લલકારતો હતો. હવે લીટી આવી:

સચિત્સુચ તો તૂ પરવ્રજા કેવલ,

સચિત્સુચ તો તૂ પરવ્રજા કેવલ.

એટલામાં એકાએક સામેના પહાડે ગર્જના કરી:

સચિત્સુચ તો તૂ પરવ્રજા કેવલ.

હિમાલયની તે મેઘગંભીર ગર્જના મને તો અશ્ચરિણી વાણી લાગી. સાચે જ હું સચ્ચિત્સુખાત્મક પરબ્રહ્મ છું એ વસ્તુને હું બૂલી જાઉં છું તેથી પામર બનું છું. જુઓ, આ ધીર ગંભીર હિમાલય. કેવો સચ્ચિત્સુખની સમાધિ ભોગવી રહ્યો છે ! જુઓ, સામેનો બરફ. એને ઉનાળોયે સરખો અને શીયાળોયે સરખો. જુઓ આ વિશાળ આકાશ. કેટલું શાન્ત અને અલિપ્ત ! શું એથી હું અજાણો છું ?

અદ્વૈતની મસ્તી મને ચડી અને પીડિડા ક્યારે આવ્યું એનું મને જ્ઞાન પણ ન રહ્યું. પીડિડાનું પાણી બહુ વખણાય છે. ક્ષયરોગના દરદી અહીંનું પાણી મેળવીને પીયે છે. પીડિડામાં અમે રાંધી ખાઈું, સ્કેજ આરામ કર્યો અને આગળ ચાલ્યા. વળી પાછો ઉતાર ! મારા ઢીંચણમાં ચસકા આવવા લાગ્યા તેથી વેદના થવા લાગી, અને તેથી હું દેહધારી છું એ વૃત્તિ ફરી જન્મૃત થઈ. હું આસપાસની સુંદરતા નહાળવા લાગ્યો.

હિમાલયની ખેતી જોવા જેવી હોય છે. ખેડી અને પહોળા ટેકરી હોય ત્યાં સિખરથી તળેટી સુધી બખ્ખે ચગચાર હાથ પહોળાં પગથીઆં બનાવે છે અને હાથે ખોદીને અનાજ વાવે છે. નદીનો બાંધેલો ધાટ જોવો

દેખાય છે તેવો આ ખેતરોનો દેખાવ લાગે છે. વિશાલ ક્રીને કોઈ બંગાળીએ આસપાસ ખૂબ જમીન ખરીદી લીધી છે અને ત્યાં સફરજન, પીચ, એપ્રિકોટ, અખરોટ વગેરે જાતજાતનાં ફળો ઉગાડે છે. આ ધનલોભીએ રસ્તા ઉપર એક વિશાલ હોટેલ પણ ઉઠાડી છે.

જ્યાં ઉતાર પૂરો થયો ત્યાં એક ખૂલતો પૂલ આવ્યો. તે પૂલને લોધિયાનો પૂલ કહે છે. પૂલની નીચેના પથરો જેવા જેવા છે. નદીના પ્રવાહથી ધસાઈ ગયેલા પથરાઓનો આકાર બહુ મઝાનો દેખાતો હતો. જ્યાં પાણીની ભમરી થતી હોય ત્યાં તળાખાના પથરો પણ જોળ ફરી ફરીને પથરમાં જે હંડા હંડા ખાડા પાડે છે તેનો દેખાવ અત્યંત મનોવેધક હોય છે.

આ પૂલ નીચે મેં એક સાપ દીઠો. એની નોંધ અહીં એટલા માટે જ કરું કે હિમાલયનાં ધીચ જંગલોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં મેં જે ત્રણ હજાર માછલની મુસાફરી કરી તે દરમિયાન માત્ર બે જ સાપ મારા જેવામાં આવ્યા; એક અહીં અને બીજો ગંગોત્રી પાસે.

હવે પાછું ચઢાણ આવ્યું. દરથી એક પહાડી શહેર દેખાવા લાગ્યું. એ આલમોડા હતું કે મુકતેસર એનો હું નિશ્ચય કરી ન શક્યો. સાંજ પડવા આવી અને આખરે અમે આલમોડા પાસે આવી લાગ્યા. ત્યાં એક યુંગીધર હતું. યુંગીધર એટલે જકાતનું નાકું. અહીંયાં જ એક ગાડારસ્તો અમે જોયો. હિમાલયમાં ગાડારસ્તો એ સુધારાની પરિસીમા ગણાય છે. આપણે ત્યાં કોઈ

બાદશાહી શહેરમાં આરસપહાણનો રસ્તો હોય તો લોકો તે રસ્તા વિષે જે ઉત્સાહ અને અદ્ય સાથે બોલે તેટલા ઉત્સાહ અને અદ્યથી પહાડી લોકો આ cart road વિષે બોલે છે. પાસે જ મુસલમાનોનું કબરસ્તાન હતું. પહાડની વન્ય શોભામાં આ ઘોળી ઘોળી કબરો અજબામણી લાગતી ન હતી. ઘણુંખરું મુસલમાનો કુદરતની શોભા બગાડતા નથી. સાંજની વેળાએ આ કબરો ચરી આવીને નીરાંતે વાગોળતી ગાયોનું ધણુ બેહું હોય તેવી દેખાતી હતી.

૩૭ માઇલની મુસાફરી સહીસલામત કરી, પણ આખરે અમે બૂલા પડ્યા. આલમોડાને અરધી પ્રદક્ષિણા કરી. રસ્તો છોડી લોકોનાં ફળિયાંમાં ચઢને, કેટલાક ઉકરડા ખૂંદીને આખરે સાત વાગે અમે બજારમાં પહોંચ્યા. બજારના રસ્તા પત્થરના બાંધેલા છે. ત્યાં Hill boys' school ક્યાં છે એમ પૂછતા પૂછતા મારા મિત્રના મકાન નજીક આવી પહોંચ્યા. એ ઘેર ન હતો. ક્યાંક ફરવા ગયા હતા. હરખદેવ કરીને એક છોકરો ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે અમારો સત્કાર કર્યો અને કહ્યું, "Come in, sit on this cot. I am Swamiji's disciple. He has gone out. He will soon come back. He told me Kakaji is to come. Which of you is Kakaji?" થોડા વખત પછી સ્વામી આવ્યા. વડોદરામાં સ્વામીને જેવા જોયેલા તેવા તે ન હતા. લાંબી લાંબી દાઢી, લાંબો લાંબો ચોટલો, એની ઉપર એક આછા

ભગવા રંગનું મરલર અને લાંબી ઘોળા કફની વાળા મૂર્તિ, એક લાંબી અણીઆળા લાકડી હાથમાં રાખીને મારી આગળ આવીને ઉભી રહી. પ્રેમથી અમે બેઠી પડ્યા. ખુવા તો પ્રેમથી રોવા લાગ્યા. મેં જોયું કે સ્વામી મરાહીમાં છૂટથી બોલી શકતા ન હતા. દરેક વાક્યમાં આવતા હિંદી શબ્દોને ટાળી કાઢવાની એમને મહેનત કરવી પડતી હતી.

રાત્રે અમે શું ખાધું, કેટલા વાગ્યા સુધી વાતચીત કરતા બેઠા અને ક્યારે ઉંઘી ગયા એનું મને બિલકુલ સ્મરણ નથી. એક એટલું યાદ છે કે સ્વામી પુરસ્કરણ કરતા હોવાથી દૂધ ઉપર રહેતા; કશું ખાતા નહોતા એટલું જ નહિ, પાણી સુદ્ધાં પીતા ન હતા. ઉંઘ એવી આવી કે જાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ !

આત્મમોડા

આ લમોડા એ હિમાલયની એક શાખા ઉપર બાંધેલો માણસનો માળો છે. આલમોડાની હવા બહુ જ વખણાય છે. દૂર દૂરનાં ક્ષયરોગી એપ્રિલથી ઓક્ટોબર વચ્ચે અહીં આવીને રહે છે. ચીડનાં ભભકાદાર અને ઉંચાં ઉંચાં ઝાડોનાં જંગલોમાંથી સુસવાટ કરી વહેતી હવાનું તેઓ સેવન કરે છે અને રાણીનૌલા નામના એક ઝરણાનું પાણી પીયે છે. આ મોસમમાં ગમે તે રસ્તે ફરવા જાઓ, આ માંદા લોકોનું એકાદ ટોળું જીવવાની ધજાથી મહામહેનતે હાંપતું હાંપતું અને પેટમાં પ્રાણુ ભરતું નજરે પડવાનું જ. રાજ્યક્ષમાની આ શીકી ચેત અને આસપાસની લાવણ્યવતી કુદરત વચ્ચેનો તફાવત તો સ્વતંત્રતા અને પરવશતા વચ્ચેના બેદ જોટલો દેખાતો. આ શહેર જીજ્ઞાસુ તેમ જ કુમાર્ત પરગણાનું મથક છે. અહીંનાં બ્રિટિશ અદાલત છે, હાવણી છે, મીસનરીઓ હસ્તકની એક કૉલેજ પણ છે. આ લોકો એક

મેટી વસાહત કરી અહીં પડેલા છે. અહીંથી ૩૭ માઇલ ઉપર નૈનીતાલ નામની એક મધર્વનમરી હોવાથી આલમોડા ગોરાઓના આક્રમણથી બચી ગયું છે.

ખીજે દિવસે સવારે ઉઠીને અમે રસ્વા ગયા. ઉન્હાળાના દહાડા હતા છતાં આપણે અહીંના શીયાળાના કરતાં પણ ત્યાં વધારે ટાઢ હતી. આસપાસ દરેક ખીણમાં ધોળાં ધોળાં વાદળાં આળસુની પેઠે સૂતાં હતાં. ઉપર આકાશ નિરશ્ર હતું. ઉત્તર તરફ નન્દાદેવીનું શિખર સૂર્યનાં તરુણ કિરણથી સુવર્ણમંદિરની પેઠે ઝળકતું હતું. જ્યાં સૂર્યકિરણ હળુ નહોતાં પહોંચ્યાં ત્યાંની અરુણસદૃશ રક્તિમા ઉપાને પણ લળવે તેવી હતી. હિમાલયને ઘેર શિખરોનું દારિદ્ર્ય નથી, છતાં નન્દાદેવીનું સૌન્દર્ય એટલું બધું છે કે હિમાલય પણ એને માટે મગર હોય એમ લાગે છે, અને તેથી જ એ શિખરની પ્રતિષ્ઠા જળવવા ખાતર કોઈ અનુચરની પેઠે નન્દાકોટાનું શિખર એની પાસે ઉભું છે. નન્દાદેવીનું વર્ણન હું શું કરું? પૂર્વમન્વંતરના ઋષિ માકેડેએ આ દેવીનું જે વર્ણન કર્યું છે તે જ અહીં આપું એ બસ નથી ?

કનકોત્તમકાન્તિસ્સા કુકાન્તિકનકામ્બરા ।

દેવી કનકવર્ણામા કનકોત્તમમૂળા ॥

આ દેવીની ઉપાસના ઉપર ઋષિની એટલી શ્રદ્ધા છે કે ઋષિ કહે છે:

નન્દા મગવતી નામ યા મવિધ્યતિ નન્દજા ।

સા સ્તુતા પૂજિતા ધ્યાતા શશીકુર્યાજગત્ત્રયમ્ ॥

અમે નન્દાદેવીની દિશામાં જ રવાના થવાનું 'દુસ્ત' થાયું. હિમાલયમાં ઠંડાણે ઠંડાણે દેવીઓના વાસ છે. શામદેવી, ધૂરાદેવી, સીતોલીદેવી અને પાતાળદેવી આ ચાર આલમોડાની ચાર દિશાની રક્ષા કરે છે. હિંદુ સમાજનેતાઓની દૃષ્ટિ કંઈ અદ્ભુત છે ! જીવનના દરેક અંશ સાથે તેઓ કોઈ ને કોઈ રીતે ધર્મના સંબંધ જોડી દે છે ! આલમોડા શહેર જો સ્વતંત્ર રાખવું હોય તો આસપાસનાં આ ચાર સ્થાનો આલમોડાવાસીઓના હાથમાં રહેવાં જોઈએ એ વાત લશ્કરી દૃષ્ટિથી નિહાળનારને સ્હેજે ધ્યાનમાં આવી શકે. હવે એ જ વસ્તુ આ ધર્મકારોએ લોકો આગળ કેવી રીતે મુકી છે તે જુઓ. ભુક્તિ અને મુક્તિ-દાયિની આ ચાર દેવીઓ ચાર ખૂણે વિરાજે છે; એમનાં મંદિરનું રક્ષણ કરે, તે સ્થાનો પવિત્ર રાખે, એટલે

સૈવા પ્રસન્ના વરદા નૃણાં ભવતિ મુક્તયે ।

અને આ ઋષિવચનનો અનુભવ લોકોને જમાને જમાને થયો છે. શત્રુ ચડી આવે એટલે બધા મરદ જીવાનો ધર બહાર પડીને આ ચારે મંદિરો ઉપર એકઠા થતા; અને આ ચારે સ્થાનો હાથમાં હોય ત્યાં સુધી શી મગદૂર શત્રુની કે તે આલમોડાના ચીડ કે દેવદારની સળી રૂપી વાળને પણ વાંકો કરી શકે ?

અમે અસ્કોટને રસ્તે ચીડનું જંગલ જોવા ગયા. વચમાં એક નાની ટેકરી ઉપર જેલ દેખાઈ. સ્વામીએ મને કહ્યું કે અંગાળના સુપ્રસિદ્ધ આગેવાન અશ્વિનીકુમાર દત્તને આ જ જેલમાં રાખવામાં આવેલા. ચીડનું જંગલ

પસાર કરી આખરે અમે નામક ડુંગર ઉપર આવ્યા. આ સ્થાનને જ એક કાળે અંગ્રેજ સરકારે 'સીમલા' બનાવવાનો વિચાર કરેલો. સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે અમેરિકા જઈ પાછા આવ્યા ત્યારે આ જ સ્થળે તેમણે અદ્વૈતાશ્રમની સ્થાપના કરવાનું નક્કી કરેલું. પણ જો દિવસે એ સ્થાનની સરકારમાં માગણી કરી તે જ દિવસે ત્યાંના કમીશનરે તે સ્થાન મીશનરીઓને આપી દીધું એમ મેં સાંભળ્યું. અહીં વટલાવેલા પહાડી લોકોની વસાહત છે. હરખદેવે કહ્યું, " કાકાજી, દેખિયે ઇન પાદડિઓં કી ચાલાકી ! જય યહાં કે લોગોં કો ઇસિધ બના લેતે હૈં તય ઉનકો દૂસરે પ્રાંત મેં લે જતે હૈં, ઓર દૂસરે પ્રાંત કે બટવાયે હુએ લોગોં કો યહાં લાકર રખતે હૈં, તાકિ સમાજ કે સાથ ઉનકા સંબંધ દૂટ જાય ઓર લોગોં મેં બી ઇન પાદડિઓં કે ખિલાફ દેવ પૈદા ન હો. હમારે પ્રાંતમેં એ કિતને લોગ ઇસાઇ હો ગયે ઇસિકા પતા હમેં નહીં રહતા ઓર દૂસરે પ્રાંત કે ઇતને લોગોં કો ઇસાઇ બને હુએ દેખકર ઉસ પ્રાંત કે લિયે બી હમ મેં નફરત પૈદા હોતી હૈ. " હરખદેવની આ ચાણુક્ષ ટીકા સાંભળી મને ઠીક રમુજ પડી. ત્યાંથી અમે નીચે પાતાળદેવી તરફ ઉતર્યા. સાડાસાત વાગવા આવ્યા હતા અને અમે જ્યારે ઉતરતા હતા ત્યારે ખીણમાંનાં ઉંઘણુશી વાદળાં આંખો ચોળતાં ઉતરના હિમપ્રદેશોની નિશાળ તરફ જવા લાગ્યાં હતાં. પાતાળદેવીનું સ્થાન સાધુઓને રહેવા માટે બહુ જ અનુકૂળ છે. અહીં ખૂબ એકાંત છે. પાણીનું સુંકર ઝરણુ છે અને હૈયાને ઠારી નાંખનારા

પહાડી ઝંઝાવાતથી આ સ્થાન સુરક્ષિત છે. પહાડની આ બાજુએ અહીં જ એક એકાકી વૃક્ષ છે અને એટલું મોટું છે કે દૂર દૂરના પહાડો પરથી તે દેખાય છે. સિંહ-ગઢ ઉપર તાનાજીની ખીંડનું જે મહત્વ છે તે જ મહત્વ અહીંઆં આ પાતાળદેવીના સ્થાનને છે. પાતાળદેવીથી ચડતા ચડતા અમે સ્વસ્થાને પાછા આવ્યા. મને બૂખ તો એવી કંકડીને લાગી હતી કે કુમળા કુમળા કાંકરા હું વીણીને ખાત તો તે પણ હજમ થઈ જાત એ વિષે મને શંકા નહોતી.

ઘેર નેપાળી બિસ્તીએ પાણી તૈયાર રાખ્યું હતું તે લઈને અમે નહાયા. બધો થાક હતરો અને ફરી બીજા દસ માઇલ ચાલીએ એટલો ઉત્સાહ આવી ગયો. અમે નિત્યપાઠ પૂરો કર્યો એટલામાં હરખદેવ ખાવાનું લઈ આવ્યો. તેમાં 'ઓગલ' નામના એક જંમલી બીઆંના આટાનો શીરો પણ હતો. બપોરે અમે હિલબોય સ્કૂલના ચાલક શ્રીયુત હરિરામ પાંડે વડીલને મળવા ગયા. હરિરામ પાંડે એક સાત્ત્વિક અને સંસારી ગૃહસ્થ છે. સામાન્ય વિવેકઆદરના પ્રજ્ઞાતર થયા પછી હિલ સ્કૂલે સરકારી ગ્રાંટ લેવી કે ન લેવી એ વિષે તેમણે મારી સલાહ પૂછી. મેં કહ્યું, “ ગ્રાંટ બિલકુલ ન લેવી એમાં જ ઉદાપણ છે. સ્કેજ મદદની ખાતર આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવીએ છીએ, અને ઇન્સ્પેક્ટરને ખુશ કરવાની જાત એકવાર આપણામાં પેટી કે પ્રબલિત શેમાં રહેલું છે એનો વિચાર સ્કેતો નથી. સરકારનું ધોરણ તો સ્પષ્ટ છે: 'your money, our control' ” પાંડે

સાહેબને આ છેલ્લું બહુ જ મન્યું અને તેમણે માન્ટ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેમણે બહુ જ વિનયપૂર્વક મને પૂછ્યું, “ આપ લોક સાધુ થઈને ફરો છો તેને બદલે સમાજસેવા કરો તો શું બોલું ? સાધુ લોકોએ નકામા આમતેમ શરીરે શા માટે સમાજ ઉપર બોળરૂપ થવું ? ” એમને ક્યાં ખબર હતી કે સમાજસેવાનું બૂત એમના કરતાં મને વધારે વળગ્યું હતું અને તેમાંથી છૂટવા માટે જ હું અહીં હિમાલયમાં આવ્યો હતો. સમાજસેવા કરવાને પણ અધિકાર નેહાયે. આજે અનાધિકારી લોકો સેવાનું કાર્ય હાથ ધરીને સમાજમાં જે ગોટાળો ઉભો કરે છે તે છોડી દે તોપણ ભારમાં ભારે સમાજસેવા થઈ શકે. યુરોપની પેઠે અહીં આં પણ સમાજસેવા ધંધાનું રૂપ પકડશે કે શું એવી બીક છે. વિલાયતમાં એક કાળે ઍરિસ્ટર એ એક મોટો નિરપેક્ષ સમાજસેવક હતો. તે જ આજે અસીલોનું લોહી નીચોવી પીનાર સેતાન બની ગયો છે. વકીલ સાહેબને કહ્યું, “ આપ સમાજસેવા કરી રહ્યા છો તેમાં આપને શું એવો અનુભવ નથી થયો કે કેટલાક મજતીઆ જે વયમાં નાહક દબલ ન કરે તો તમારું કામ ઓછી મહેનતે અને વધારે સાફ થાય ? ” એમણે ઉત્તર આપ્યો, “ અરે એ અનુભવ તો હાલે ને પગલે થાય છે. બધી શક્તિ એવા નાલયાક લોકોનો વિરોધ તોડી પાડવામાં જ ખરચાય છે; અને આખરે માણસ નિરાશાવાદી બની જાય છે. ” મેં કહ્યું, “ ત્યારે આ બાબતમાં અમે લોક તમને અભયદાન આપીએ છીએ એ શું બોલું છો ? આત્મા-

નતિ અને સમાજસેવા વચ્ચે વિરોધ નથી, છતાં એ કાલ્પનિક વિરોધ સ્વીકારીને હું કહું છું કે આત્મોન્નતિ સાધવાની દરજ્જા દરેકની ઉપર છે. સમાજસેવા વિષે તેમ નહિ કહી શકાય. સમાજસેવામાં બહુ જ કુશળતા જોઈએ છે. તે એક જાતની કસરત છે. પોતાનું પણ પતન ન થાય અને સમાજ પણ પરાવલમ્બી અને નિષ્પ્રાણ ન બને એ આદર્શ જાળવીને જ સમાજસેવા કરવી ધટે. નહિ તો ધર્મ કરવા જતાં અધર્મને પોષણ મળે. ” પાંડેજી નિરુત્તર થયા. કદાચ તેમનું સમાધાન પણ થયું હોય. આલમોડાની હવા વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું, “ તમારાં ‘મેદાન’ના સોકોને કહો કે ક્ષયરોગ મટાડવા માટે અહીંઆં આવવું હોય તો રોગની સરઆત થતાં જ અહીં આવવામાં લાભ છે. ઘણા સોકો છેલ્લી ધડીએ અહીં આવે છે અને અહીંઆંની તીક્ષ્ણ હવા ખરદાસ ન કરી શકવાથી નાહક મોતના મુખમાં પડે છે. આટલો મારો સંદેશો જરૂર ‘દેશ’ના સોકોને પહોંચાડજો. ” ચોપડીઓથી હું કંટાળ્યો હોવા છતાં એમને ત્યાં ‘સજ્જકલ્પદ્રુમ’ના મોટા મોટા ભાગ ઉપર મારી લાલચુ નજર ઈર્ષા વર્જર ન રહી.

પાછા આવતાં આસાખાચુ નામના એક બંગાળીને ત્યાં અમે ગયા. તે પોતે બ્રાહ્મમતાનુવાયી (પ્રાર્ચનાસમાજ) હતા. તેમની જોડે વેદાંત, તંત્ર, સક્રિયપૂજા અને બ્રાહ્મધર્મ ઉપર ખૂબ ચર્ચા થઈ અને સાંજ પડ્યે અમે ‘મેનાપ્રટ’ ટેકરી પર ગયા. ત્યાંથી ચોમેરનો દેખાવ બહુ જ ભવ્ય અને મનોહર લાગતો હતો. નંદાદેવીએ સાંજનું પીતલનું ધારણ કર્યું હતું અને સંખ્યાને આશીર્વાદ દઈ વિદાય કરતી હતી.

તારાઓ ચમકવા લાગ્યા. આકાશમંગામાં હંસ ન્હાતો હતો. ઘણા દેવો પણ જલવિહાર કરી રહ્યા હતા. એમનાં દર્શનથી પાવન થઈને ધીમે ધીમે અમે ઘેર આવ્યા. ઘેર ભિસ્તી ભક્તિભાવપૂર્વક સ્વામી પાસેથી ગીતા ભણવા રાહ જોતા હતા. સવારનો નોકર સાંજે પ્રિય ાશ્ય થયેલો જોઈ મને હર્ષનો ઉમંગકો આવ્યો. થોડા વખત પછી શ્રદ્ધાધન દરજી સાંધજી પણ આવ્યો. આ માણસે પોતાની જાંઘગી જુગારમાં ખુવાર કરી હતી. સ્વામીના સહવાસથી એનામાં ઉપરતિનો ઉદય થતો હતો. મેં સ્વામીને કહ્યું, “ ‘અપિચેત્સુદુરાચારો’ એ શ્લોક ઉપર આજે પ્રવચન કરો. ”

અપિ ચેત્સુદુરાચારો મજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિત્તો હિ સઃ ॥

આ શ્લોકનું રહસ્ય જ્યારે સ્વામીએ હિન્દીમાં સમજાવ્યું ત્યારે સાંધજીનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો. તેણે કહ્યું, “ નહિ સામીજી, હમ અભી શુદ્ધ નહિ હુએ. હમકો અભભી કબી કબી મોહ હોતા હૈ. પાપ હમારે દિલમેં ધુસ આતા હૈ. ” મારા મનમાં વિચાર આવ્યો, આપણા ધર્મોપદેશકો દક્ષિણાની પાછળ માર્યા માર્યા ફરે છે. આવા ગરીબ લોકોને ધર્મની લ્હાણી કેણુ કરે? આશ્વાસનોનો બોલ કેણુ સંભળાવે? પતિતોને અસ્પૃશ્ય માની આપણા ધર્મગુરુઓ પોતે અસ્પૃશ્ય બન્યા છે અને હિન્દુ ધર્મનું પતિતપાવનત્વ રૂપાવી દીધું છે. શુદ્ધ અને શખરીને પોતાનાં મળુનાર રામચાંદ્રની આ ભરતશ્રમિ નથી રહી. આવા વિચારોમાં હું પથારી ઉપર પડ્યો. બહાર સૂસરતો પવન મારા વિચારો સાથે તાલ ધરતો હતો.

૫

ખાખી બાવા

હિમાલયમાં જનાર માણસને સૌ કોઈ એક જ સવાલ પૂછે છે. “ત્યાં તેમને કોઈ સાધુ મહાત્મા મળ્યા ખરા?” લોકો શું માનતા હશે તે ખબર નથી. શું લોકોને એમ લાગે છે કે હિમાલયમાં જાડોને બદલે સાધુઓનાં જ વન ઉગે છે? જેમ હું હિમાલયમાં ગયો હતો તેમ ઘણા સાધુઓ હિમાલયમાં જાય છે. જેમ પેલો હોટેલવાળો વિચારે ત્યાં જમને વસ્ત્રો છે તેમ કેટલાક સાધુઓ હિમાલયમાં રહે છે ખરા. પણ લોકોને એવા સાધુ નથી જોવાતા. એવા તો તેમને ઘેર પણ નિક્ષા માગવા આવે છે. તેમને તો જોઈએ છે ત્રિકાળજ્ઞાની, ચમત્કારો કરી જાણનાર અને કાંઈ પણ ખાધા વગર જીવી શકનાર મહાત્માઓ! જેમને પણ માત્ર પડયાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જાય, અગર કીમિયાની કંઈ અજન્મ યુક્તિ અગર

કંઈ નહિ તો છેવટ કાંઈક રોગ ઉપરની અદ્યુત જડીબુટ્ટી
અનાયાસે મળી જાય ! રાજ્યપ્રકરણમાં રસ લેનાર લોકો
પૂછે છે, “ હિન્દુસ્તાનનું ભવિષ્ય શું છે એ વિષે તમે
હિમાલયના સાધુઓ પાસેથી કશું જાણ્યું છે ખરું ? ” આવા
બધા પ્રશ્નોનો જવાબ હું એક જ વાક્યમાં પતાવી દઉં છું.
હું સાધુઓની શોધમાં ગયો જ ન હતો. ઉપદેશ તરીકે મને
જે મળ્યું હતું તે મારે માટે બસ હતું. મારી સાધના
મારે જ કરવી હતી. પરાત્ર ખાધને કોઈના આશ્રિત રહેવું
એ જેમ શરમભરેલું છે, તેમજ કોઈ પણ સાધુની તપશ્ચર્યામાંથી
ભીખેલો ટુકડો આપણને મળી જાય અને તેના ઉપર આપણે
સુખી થઈએ એવી ઇચ્છા પણ આધ્યાત્મિક ઇંગ્લાસિયત
સૂચવે છે. સાધુઓનાં દર્શનથી આપણું હૃદય પવિત્ર થઈ
જાય, એમનો વૈરાગ્ય આપણામાં ઉદ્ભવે, એમની ઇશ્વર
ઉપરની નિષ્ઠા આપણામાં જાગે અને એમના જેટલી જ
તપશ્ચર્યા કરવાનું આપણામાં નિશ્ચયબળ આવે એ ઇચ્છવા-
જોગ છે. પણ તેમના પ્રસાદ તરીકે આપણને કાંઈ પણ મળી
જાય અને અનાયાસે, વગર મહેનતે આપણે સુખી થઈ
જઈએ એમ ઇચ્છવામાં તો પામરતા જ રહેલી છે. બજારમાંથી
શાક ખસીદતી વેળાએ તોલ પૂરો થયા પછી ‘ બે ચાર
બટાટા કે મરચાં ઉપર આપો ’ એમ માગનાર; દેશસેવામાં
એક સામાન્ય સૈનિકની યોગ્યતા ધરાવતાં છતાં પોતાની
સેવામાંથી જ રાષ્ટ્રને સ્વાતંત્ર્ય મળે તો જ હું બલિદાન કરું
નહિ તો નહિ, એમ કહેનાર; અગ્નેજ લોકોને માગી માગીને
હેરાન કરીને સ્વરાજ્ય મેળવીશું એવી ઉમેદ રાખનાર;

તેમજ મહાત્માઓનો ચરણસ્પર્શ અંગર વસ્ત્રસ્પર્શ કરવાથી, અથવા તેમનું એકું ખાવાથી તેમની તપશ્ચર્યાનો કંઈક અંશ વિજ્ઞાની પેઠે આપણામાં રહેજે આવી નય એમ ધૃષ્ટિનાર; બધા જ સરખા રંક છે. વગરમહેનતે મોક્ષ મળે તો એ મોક્ષની કિંમત શી ? અને તે મોક્ષ પણ કેમ કહેવાય ?

સાધુ વિશે આપણા લોકોમાં બહુ જ વિચિત્ર ખ્યાલ જોવામાં આવે છે. કેટલાકને સાધુ એટલે કોઈ જીવતીજગતી જડીબુટ્ટી અથવા મંત્ર છે એમ લાગે છે, અને કેટલાકને તે સંસારને છેતરનાર, ધતીંગ ચલાવનાર ને મરતનું ખાધને મસીદે સૂનાર આળસુ હજી લાગે છે; કેમકે તેઓ કશી સમાજસેવા કરતા નથી, તેમજ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતા નથી. પણ એક રાષ્ટ્રભક્તે મારી આગળ પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી કે આ બધા સાધુઓને પકડીને તેમની એક ફાજ તૈયાર કરીએ અને તેમને ક્વાચત શીખવીને અંગ્રેજો સામે લડાવીએ. સાધુઓની સંખ્યા આવન લાખની છે એ આજે હિન્દુસ્તાનમાં સૌ કોઈ જાણે છે; અને અર્થશાસ્ત્ર જાણનારા આપણા વિદ્વાન લોકો રાષ્ટ્રની શક્તિનો આટલો અપવ્યય કેમ સહન કરે ? મારે આ આવન લાખ સાધુઓનું થું કરવું એ જ ચિંતામાં કેટલાક દેશહિતચિંતકો કૃશ થઈ રહ્યા છે ! મંસાર અસાર છે, તેમાં 'એક રોટી એકર દો લગોટી' ની જ હાજલ રાખીને નિર્લેપ રહો. અને હરિનામ લ્યો અથવા આત્મચિંતન કરો એમ કહેનાર સાધુઓને ખાખી પોશાક પહેરાવીને હાથમાં બંદૂક ને સંજીન તથા કમરપટામાં પ્રાણુધાતક દારૂગોળી બંધાવીને

‘ લેફ્ટ, રાઇટ, લેફ્ટ ’ ચાલતા કર્મીનું દરમિયાન દિગ્ગજ ધર્મનો વિજય સૂચવશે ખરું !!!

આજના સાધુઓ આદર્શ છે એમ કોઇ નહિ કહે. હિન્દીમાં કહેવત છે કે ‘ જૈસા બુગ વૈસા જોગી. ’ જોગી આસમાનથી ઉતરતા નથી કે જમીનમાંથીયે ઉગતા નથી. તે તે કાળના સમાજમાંથી જ તેઓ પાકે છે. પોતાના જ દોષો સાધુઓમાં ઉતરેલા જોઇ સાંસારિક લોકોને આટલું આશ્ચર્ય શા માટે થતું હશે ? સાધુવર્ગને સુધારવો હોય તો પ્રથમ સમાજને જ સુધારવો પડશે; એટલે કે દરેક જણ પોતપોતાને જ સુધારે. આપણે તો બધા સાધુ સરખા જ માન્યા છે. સાધુઓમાં બળીને કાણે તેમને તપાસ્યા છે ? કેટલાક સાધુઓમાં તમારા સંસારી લોકો કરતાં વધારે ખાનદાની, વધારે ભૂતદયા અને વધારે હલોગ હોય છે. તેમનામાં દુનિયાનું જે જ્ઞાન હોય છે તેટલું મેળવવા તમારી બધી લાઇબ્રેરીઓ તમે પૂરી કરો તોપણ તે બસ નહિ થાય.

એક દિવસ સવારે અમે વહેલા ઉઠીને ‘ઝેનાઇટ’ ટેકરી ઉપર ફરવા ગયા હતા અને ત્યાંના એક દેવદાર વૃક્ષ નીચે એમર્સનના ‘ સર્કલ્સ ’ ઉપર વાતચીત કરતા હતા, એવામાં જમણી બાજુએ દૂર વાજાંથી ઢંકાયેલા એક નાનકડો કેટ જોવામાં આવ્યો. મેં સ્વામીને પૂછ્યું, “ પેલું નાના બેટ જેવું શું દેખાય છે ? કંઈ મંદિર કે સાધુઓનો અખાડો તો ન હોય ? ” સ્વામીએ કહ્યું, “ એ જ તો ખાખી બાવાનો ખંભરા કેટ. આપણે બેઠે ત્યાં જઈશું.

ખાખી બાવા એક દિવસ પુરુષ છે. હું પછીવાર એમની પાસે ભઉ છું. એકદશીને દિવસે એમને ત્યાં આખી રાત ભજન ચાલે છે. ત્યાં એક બંગાળી સાધુ પણ આવે છે. તે જોટલો ભક્ત છે તેટલો જ અપ્રતિમ ગાનારો છે.”

નિશ્ચય પ્રમાણે અમે બપોરે ખાખી બાવાનાં દર્શન ગયા. આલમોડાની કેડ ઉપરથી ઉતરીને એક નૌલા (ઝરણા) પાસે અમે આવ્યા. ત્યાં મીઠું સાકર પાણી પીધું ને ખગમરા ટેકરી ચડીને જગ્યામાં ગયા. બાવાઓનું ‘ટાઉન પ્લેનિંગ’ જોવાળેલું હોય છે. શહેરોમાં એકબીજાની ફેશનનું અનુકરણ કરનારાઓના જોવા તેઓ ઘેટાં નથી હોતા. તેમના અખાડાની રચનામાં હેતુ હોય છે. તેનો દરેક ભાગ સાબિત્રાય બાંધેલો હોય છે; બધી રચના ઉપયુક્ત, પ્રમાણ-બદ્ધ તેમજ કાવ્યમય હોય છે; એશઆરામની સગવડ વગર મકાનોમાં કેટલી સુંદરતા આણી શકાય તેનું બાણે ત્યાં એક પ્રદર્શન જ હોય છે.

ખાખી બાવા પોતે જ્યાં રહેલા હતા તે એક આઠખૂણી ઝુંપડી હતી. ઉપર લાકડાંના લાંબા લાંબા પાટડાનું છાપરું હતું, જે ઉપરથી બરફ ને વરસાદ તથા અંદરથી ધૂણીના ધુમાડાથી વિવર્ણ બની ગયું હતું. વચમાં એક મોટી ધૂણી ધખતી હતી. ધૂણીમાં લોઠાના બે ચાર ચીપિયા અને એક બે ત્રિશળ ખોસેલાં હતાં. પાસે લાકડાનું એક લાંબું, પહોળું અને જાડું પાટીલ હતું ને તેની ઉપર ખાખી બાવાની મધ્ય મૂર્તિ વિરાજેલી હતી. આસપાસ

પહાડી લોકોનું શિખવન્દ બેઠેલું હતું. પૂછી પાસે એક લોટીમાં પાણી ગરમ થતું હતું. અમે અંદર ગયા. નીચા વળીને બાવાને નમસ્કાર કર્યા અને બેઠા. બાવાએ અત્યંત પ્રેમભર્યો સત્કાર કર્યો. સ્વામીએ તેમને અમારી બન્નેની ઝાળખાણ કરાવી. હું બેલગામથી આવું છું એમ સાંભળતાં વેંત તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “ તમે બેલગામના કે શહાપુરના ? ” હું ચક્રિત થયો. બેલગામ-શહાપુર બેડાબેડ વસેલાં છે. બે વચ્ચે એક માઇલનું પણ પૂરું અંતર નથી. ત્યારે હિમાલયના આ સાધુને બેલગામ અને શહાપુર વચ્ચેના બેઠની પણ ખબર છે ! મેં કહ્યું, “ હું શહાપુરનો. ” ખાખી બાવા બોલ્યા, “ તમારું શહાપુર તો સાંગલીની હલતું. તે પ્રિન્ટશ રાજ્ય નથી. તમારે ત્યાં મારવાડી લોકોએ બાલાજીનું મંદિર બાંધ્યું છે તે પૂરું થયું કે ? ” મેં ત્યાંની બધી હકીકત કહી દીધી. પછી મેં શું શું કર્યું, હું ક્યાં ક્યાં ફર્યો એ બધું તેમણે પૂછી લીધું. હું ઓછું ફરેલો ન હતો, છતાં જે જે ગામ કે શહેરનાં નામ લઉં ત્યાંના જ તેઓ પોતે જાણે વતની હોય એમ ત્યાંની વિગત કહે અને પોતે પૂછવા લાગે. ત્યારપછી અમારા યુવાનો વારો આવ્યો. યુવા રામદાસી સપ્રદાયના હતા, એટલે એમનો મઠ, એમનો શ્રિકો બધું પૂછી લીધું. એક ધડીની અંદર અમે બેઠી લીધું કે ખાખી બાવાનું હિન્દુસ્તાનની યુગોળનું અને ધાર્મિક ઇતિહાસનું જ્ઞાન ‘ ઇમ્પીરીઅલ ગેઝેટીઅર્સ ’ ના કરતાં વધારે હતું; અને આ બધું સ્કુલમાં કે કોલેજમાં ગયા વગર, ‘ રાયલ એસિયાટિક સોસાયટી ’ના મેમ્બર થયા વગર મેળવેલું હતું ! અમારું પોતાનું જ્ઞાન લગભગ ચર્ચ રહેવા આવેલું

જેઠ એમણે વધારે સવાલો પૂછીને અમને લાગિજત કરવાનું છોડી દીધું.

પછી અમે કહ્યું, “ અમારે ગંગોત્રી, જન્નોત્રી, કેદાર, બદરી વગેરેની યાત્રા કરવી છે. સ્વામીને કેલાસ જવું છે. ” એટલે તેમણે હિમાલયનાં બધાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન શરૂ કરી દીધું ! અમારી મૂંઝવણુ જેઠ તેમણે પાસે પડેલું લાકડાનું એક પાટીઉં હાથમાં લીધું અને ઘાળી માટીનો એક ગાંગડો લઈ ચટ દબને કામચલાઉ નકશો દોરી કાઢ્યો. તેમાં બદરીનારાયણ જવાના ચાર રસ્તા બતાવેલા હતા. તેઓ કહે, “ વધારેમાં વધારે રેલની મુસાફરી કરીને ઓછામાં ઓછી પગની મુસાફરી કરવી હોય તો આ રસ્તો છે. ખાવા-પીવાની સગવડ જેઠતી હોય તો આ રસ્તો છે. ઝટ જવું હોય તો આ ત્રીજો રસ્તો છે. પણ એ રસ્તે તમારે માત્ર પૂરતું પરચુરણ પાસે રાખવું જોઈયે. તમારી નોટો’ ત્યાં નહિ ચાલે; અને ગરીબ લોકો પાસે પૂરતું પરચુરણ પણ નહિ મળે. ” ચોથો રસ્તો એમણે પોતાના રસ્તા તરીકે ઓળખાવ્યો. તેમાં જંગલો અને સુષિશોભા વધારેમાં વધારે હતાં. એ રસ્તો છેક એકાન્ત હતો, અને મનુષ્યવસ્તી આવે એવાં બે સ્થળો વચ્ચે ઓછામાં ઓછું ચાળીસ ચાળીસ માઇલનું અંતર રહેતું. મેં પૂછ્યું, “ મહારાજ, આપ બદરીનારાયણ ક્યારે પધાર્યા હતા ? ” તેમણે કહ્યું, “ બધીવાર મળીને સત્તર વખત ગયો છું ! ” સ્વામીને કેલાસ જવું હતું એટલે મેં ખાવાને પૂછ્યું, “ આપ કેલાસ પણ જઈ આવ્યા હશે ? ” એમણે કહ્યું, “ આહ વેળા ! ” અને જણ્યું તે રસ્તાનું આખું દૃશ્ય આંખ સામે ઉભું હોય તેમ એ વર્ણવવા લાગ્યા.

કેલાસને રસ્તે આવતા મોરખાંખી બાવા કરીને દરવર્ષે કેલાસની યાત્રા કરનાર એક સાધુનું વર્ણન પછી ચાલ્યું.

પછી અમે આસપાસના પ્રદેશમાં રહેનારા સોમનાર-ગિરિ બાવા જેવા બીજા સત્પુરુષો વિષે પૂછ્યું. હિન્દુસ્તાનના બિન્ન બિન્ન પ્રાંતોની આબોહવા, ત્યાંનો ખોરાક, લોકોના રીતરિવાજ અને સ્વભાવ વિષેનો પોતાનો અનુભવ, એ બધું તેમણે કહી સંભળાવ્યું. ગુજરાતની ધર્મશ્રદ્ધાની તેમણે ખૂબ લારીફ કરી. મહારાષ્ટ્રનું આદરાતિથ્ય તેમને બહુ જ ગમેલું. બંગાળની ગંદકી અને ત્યાંનાં જળાશયોની સ્વચ્છતા તરફની બેદરકારીની તેમણે ફરિયાદ કરી. રામેશ્વર તરફનાં મન્દિરોની વ્યવસ્થામાં શી શી ખામીઓ છે તે વિષે તે બોલ્યા. પછી તેમણે અમને ચ્હા લેવાનો આગ્રહ કર્યો. હિમાલયની ચ્હા લિપ્તનની ચ્હા નથી હોતી; ત્યાંની ત્યાં જ ઉગેલી હોય છે, અને ત્યાંની ચ્હા તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ પણ જુદી જ હોય છે. હિમાલયની કડક ઠંડીમાં આ ચ્હા બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે એમ ત્યાંના લોકો કહે છે. અમે ચ્હા લેવાની તો ના પાડી. ત્યારે તેમણે પાસેની જ એક ટોપલીમાંથી પેંડા આપવાને એક હરિજનને કહ્યું. મેં કહ્યું, “હું ખાંડ નથી ખાતો.” તેમણે કહ્યું, “મારી ખાંડ દેશી હોય છે. હું દર વર્ષે કાનપુરથી ખાસ ખાંડ મંગાવી રાખું છું.” (મને પાછળથી ખબર પડી કે ખાખી બાવાને ત્યાં વપરાતી ખાંડ પીલભીતવાળા રાજા લલિતાપ્રસાદ તરફથી દર વરસે ખાસ મોકલેલ ગુમાસ્તાની જાત દેખરેખ નીચે કાનપુરના કારખાનામાં તૈયાર કરવામાં આવતી અને પોઢીઆઓ ભરીને વરસમાં એકવાર સામગ્રી

પહાડ ઉપર મોઢલી દેવામાં આવતી.) મેં કહ્યું, “ હવરમ મુઢી ખાંડ ન ખાવાનું માફ પ્રત છે, માટે મને માફ કરો. ” પણ ખાવા એમ ક્યાં છોડે એવા હતા ? તરત જ મને ખારેક અને બદામ આપવામાં આવ્યાં અને ફરી વાતો ચાલી.

ખાવાએ લોટામાંથી ગરમ પાણી પીવાને લીધું, પણ પીતા પહેલાં એનાં બે ચાર ટીપાં પ્રથમ અગ્નિને અર્પણ કર્યાં. મને એની જરા નવાઇ લાગી. ત્યારે સ્વામીએ મને કહ્યું, “ ખાખી ખાવા કંઈ પણ ખાય કે પીયે તે પ્રથમ અગ્નિને અર્પણ કરે જ. ” ખાખી ખાવા બોલ્યા, “ આપણે તો દહાડામાં એક જ વાર એક બાટી બનાવીને ‘ પામયે ’ છીએ. આજે બપોરે, તે પાછા કાલે બપોરે. ” હું મનમાં બોલ્યો, “ ત્યારે આ પેંડા ને બદામ ને ખારેક ને એ બધું અમારા જેવા અતિથિઓને માટે જ શું ? ધન્ય છે આ સાધુને ! ” ખાખી ખાવાની કેડે મુંજનું એક જડું દોરડું અને એક વ્હેંત પહેાળી કૌપીન હતી. આખું શરીર ભસ્મ-ચર્ચિત રહેતું. દાઢી અને મૂછના લાંબા લાંબા વાળ તાપથી લાલ થઇ ગયા હતા.

પછી હાલના સાધુઓના ધર્મોપદેશ વિષે વાત ચાલી. અગ્રેજ ભણેલા કેટલાક સાધુ થઇ ગય છે, તેઓ અગ્રેજમાં ચોપડીઓ લખે છે, વ્યાખ્યાનો આપતા ફરે છે, સમાજ-સેવાના પાઠ શીખવે છે એ જોઈ ખાખી ખાવાનું હસવું ખાળ્યું ન રહેતું. તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “ તમે અગ્રેજ ભણેલા સાધુઓ ગરીબ લોકોની ક્ષી સેવા કરો છો ? દુખિયાંને શા દિવાસો આપો છો ? ” અને એકદમ ચત્ત્ય દષ્ટિએ સામેની

ધર્મશાળા પર નજર ઠેરવી સ્વગત બોલતા હોય તેમ હૃદયથી બોલ્યા, “ સાહે મુસરે લેકચરખાજ કરતે હૈ !! ઉસ્મેની ઔર કોઇ બિબેકાનન્દ બનને હી તો તાકાત નાહ; ખાલી ટ્રાન્સલેશન કરતે હૈ ! ભગવાનકા નામ લો, કુચ્છ તપ કરો, બન સકે તો બૂખે કો અનધાન દો, ઔર અપના કામ કરો. રે ક્યા ખાલી લગાઇ હૈ ! ” સ્વામીએ પૂછ્યું, “ ઔર વરસે બદ્દીનારાયણ જવાતા છો ખરા ? ” એમણે જવાબ મોટા મોટા ચીરા પડેલાં પગનાં તળીયાં બતાવીને કહ્યું, “ હથ્થરે મને આ સળ કરી છે. આ માણસ યાત્રા ખૂબ કરે છે, માટે એને એક ઠેકાણે બેસાડવો જોઈએ એમ ધારી હથ્થરે જ મારા પમની આ દશા કરી મુકી છે. હવે મારે જવું હોય તો કંતાનના જોડા વાપરવા પડે. ”

ખગમરામાં રહીને ખાખી બાવા જે મૂંગી સમાજસેવા કરતા તેનો આંક કોણ બાંધી શકે ? દર્દીઓને તેઓ દવા આપતા. વહેવારકુશળ અને નિઃસ્પૃહ હોવાથી મૂંઝાયેલા સંસારીઓને સલાહ આપતા. બૂખ્યાંતરસ્યાં સહુ ખગમરામાં સંતોખાતાં. અદાલતોમાં ન પતનારા ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના કજીઆ એમના ઉપદેશથી પતી જતા. તેઓ પોતે યોગમાર્ગી હતા અને છેલ્લી ઘડીએ પચાસન વાળી પ્રાણ અહાંડમાં લઇ જવાની તેમની અભિલાષા હતી. સંસારની ધાંધલમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા હતા છતાં આ નિવૃત્તિમાં જ તેમણે સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ ઉભી કરી હતી, અને આ સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ વચ્ચે પણ હંમેશાં પતની પેઠે અલિપ્ત રહેવાનો અદ્વિત યોગ તેમણે સાધ્યો હતો.

ધર્મની ચર્ચા કરનારા આપણા આધુનિક વિદ્વાનો, મુત્સદ્દીઓ, સમાજસેવકો, અથશાસ્ત્રીઓએ સાધુઓ ઉપર ટીકા કરતાં પહેલાં પરિમહાશય નિર્મળ વૃત્તિથી તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. બીજું કાંઈ નહિ તો આ દેશમાં કેવી રીતે રહેવાથી સારામાં સારી રીતે આરોગ્ય જળવી શકાય છે એ બતાવવાની એમની સેવા દેશને માટે આજે પણ એટલી આદર્શરૂપ છે કે સાધુઓ પર ખરચાતો પૈસો સાર્થ ગણાય. શું સંસારમાં રહીને લોકોની અધમ વૃત્તિને પ્રોત્તેજીતે ધન મેળવનાર અને મરતી વેળાએ પ્રાણ અને શહેર વગરનાં છોકરાંઓની ફાજ પાછળ મુકી જનાર લોકો સમાજના હિતકારી, અને સાધુઓ ‘મરતનું ખાનારા’ ? એ ન્યાય અજબ છે !

તમારી સમાજસેવાની સંસ્થાઓ જુઓ. તે કેટલી ખરચાળ હોય છે ? તેના વ્યવસ્થાપકોને કેટલો ભારે પગાર આપવો પડે છે ? તેના રિપોર્ટ છાપવા પાછળ પણ પૈસાનો અને સત્યનો કેટલો વ્યય કરવો પડે છે ! અને જતાં પૈસાની ધાલમેલ પણ તેમાં કેટલા બધા દાખલાઓમાં થાય છે તે જોવા જેવું છે. બીજા બાજુએ, સાધુઓને હાથે ચાલતી સંસ્થાઓ નનામી હોય છે; તેના રિપોર્ટ કદી બહાર પડતા નથી; તેને ‘લાઇફ મેમ્બરો’ અને ‘પિક્ચરો’ હોતા નથી; જતાં બધા ખરચ કસર કરી કરીને કરવામાં આવે છે અને દરેક થાઇ કામ આવે છે.

હિન્દુસ્તાનનું અગ્રણિમ લોકસાહિત્ય આ સાધુઓની જ કૃપાએ જીવતું રહ્યું છે, અને ભવિષ્યમાં પણ જીવતું રહેશે.

ધાર્મિક સંસ્કૃતિ ટકાવવા, વધારવા, ફેલાવવા ને સુધારવા માટે દુનિયામાં આટલી સુધરેલી, સસ્તી અને ખાતરીવાળી વ્યવસ્થા ખીજે ક્યાંયે નહિ મળે.

હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક પુરાવા આપીને ચોપડી લખનારા તત્કાલે સિદ્ધ કરી હશે, પણ તે રાષ્ટ્રીય એકતા કૃત્તવ્ય કરવાનું શ્રેય તો સાધુઓને જ છે. જૂના વખતમાં દરેક પ્રજાહિતદક્ષ રાજા કોઈ પણ મહાન સાધુ પોતાની રાજધાનીમાં આવે એટલે તેને દર્શન જતો, અને દુરદુરના દેશોમાં શું ચાલે છે, લોકોની શી સ્થિતિ છે વગેરેની પૂરી માહિતી તેની પાસેથી મેળવતો. અને તે સાધુ પણ રાજાની રાજધાની છોડતી વેળાએ રાજા માસે આશીર્વાદ આપવા જઈ તેના રાજ્યમાં પોતે જે કાંઈ જોયું હોય તે સાફ સાફ કહી દેતો. આ રીતે દીન રંક પ્રજાની પણ કસિયાદ આવા નિઃસ્વાર્થીમાં નિઃસ્વાર્થી વકીલની મારફત રાજાને પહોંચતી. રાજાના અમલદારો પર આ એક ભારેમાં ભારે અંકુશ રહેતો; અને કીર્તિની ખેવના રાખનાર દરેક રાજા પણ સાધુની ધર્મખુદ્દને પસંદ પડે અને અંતોષ થાય એવી જ રાજ્યવ્યવસ્થા રાખવાને છતેજાર રહેતો. સાધુ જ્યારે ગામડાંઓમાં વિચરે ત્યારે ગ્રામદેવતાના મંદિરમાં અમર કોઈ જાડ તથા પોતાની ધૂણી નાંખે. ત્યાં તેની પાસેથી ગામનાં છોકરાંઓને વાર્તાઓ ને જૂઓળનું જ્ઞાન મળે; વેપારીઓને વેપારની માહિતી મળે; સરવૈરને પોતાની ખઠાદુરીની કદર ક્યાં થઈ શકે તેમ છે તે જાણવાનું મળે; ગામની ડોશીઓના વૈદકના જ્ઞાનમાં ઉમેરો થાય;

દુઃખિયાના રોગ મટે; અને બહીવાર ગામના જૂના મંદિર કે ધર્મશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર પણ થાય. પતંગિયું નેમ એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ ઉપર બેસી જાડોને સુશ્લિષ્ટ કરે છે તેમ સાધુઓ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વિચરીને સંસ્કૃતિની આપલેના વલુજારા બને છે અને દેશેદેશ સંસ્કૃતિની પેઢા ઉધાડે છે. સમાજના ઉચ્ચ અને સંસ્કારી વર્ગના લોકો મુશ્કેલીભર્ય થયા, સંયમનો સ્વાદ તેમનામાંથી લોપ પામ્યો; અને તેથી સાધુ વર્ગમાંથી પણ સારા લોકો ઓછા થયા. સમાજ આજસુ, વિષયાસક્ત અને લાલચુ બન્યો, સાધુની કદર કર્યા વગર ધર્મનું પુણ્ય ખીસામાં પડે એટલા જ હેતુથી સાધુઓનું પાલન થવા લાગ્યું, તેથી તે વર્ગ પણ સમાજના નેટલો જ પડ્યો. હવે આપણે પારકાઓની ટીકા સાંભળીને તે વર્ગના નાશ કરવા તૈયાર થયા છીએ.

આમ આપણી સંસ્કૃતિની દરેક ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત સંસ્થા પ્રાણને અભાવે આપણે સડવા દીધી, અને આજ તેને સુધારવાને બદલે તેનો નાશ કરી આપણે જંગલી દશાને વળગવા માગીએ છીએ. શ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ત વગેરે રાષ્ટ્રો મરી ચુક્યાં, હિન્દુસ્તાન એક જીવે છે, એમ અભિમાનપૂર્વક કહેનારા આપણે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાન જીવે છે એનો અર્થ એ છે કે હિન્દુસ્તાન હજી પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું સંસ્થાઓ ટકાવી રહ્યું છે. આ સંસ્થાઓ તોડી નાંખી કે હિન્દુસ્તાને કશ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો સમજવો.

આવા આવા વિચારોની મનમાં ધમચકડી ચાલવાથી ખગમરા ટેકરીથી અમે પાછા ક્યારે જ્યાં, રસ્તામાં લાલા

બહરીશાએ શું પૂછ્યું, પોસ્ટ માસ્તર જોડે બીજા દોણ દોણ
હતા, એ તરફ માઈ પ્લાન બિલકુલ મ્યું નાહ. હિમાલયમાં
હવા પ્લાનને માટે અનુકૂળ છે, પણ તે પ્લાનનું કરનાર
બે વસ્તુઓ ત્યાં જોરાવર છે. એક ઠાઠ અને બીજી જૂખ.
બંનેએ મારા ઉપર સરખો જ હુમલો કર્યો હતો, તેથી
બંને સામે રક્ષણ મેળવવા અમે દોડતા દોડતા અમારા
રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો.

પદમગોરી

સા હુઓમાં પણ જીવનના બે આદર્શો હોય છે. એક- ચરખાજીને માટે અમને હપકો આપનાર ખાખી બાવા મરીબોને અમદાન આપી, દર્દીઓને દવા આપી અને બીજી અનેક રીતે સમાજસેવા કરતા હતા. કેટલાક સાધુ આ બે પ્રવૃત્તિઓને પણ ઉપાધિરૂપ ગણે છે. સાધુએ તો શક્તિ આદરમનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ, પરોપકારને માટે પણ કામ જાતનો પરિશ્રમ એ ન કરે એમ તેઓ માને છે. તેમનું મત એ છે કે

धर्मार्थं यस्य वित्तं वा न तस्य निरीहना ।

प्रकाशनाद्वि पंकस्य दरादस्पर्शनं वरम् ॥

વિત્ત મેળવીને દાન કરે એના કરતાં વિત્તને અડો જ નહિ એ વધારે સાફ. કાઢવમાં હાથ બોળી ધાણ નાખો એના કરતાં કાઢવથી દૂર રહો એ શું ખોટું ?

આવા લોકોમાં સમાજ વિષે ઉદાસીનતા અથવા દયાનો અભાવ હોય છે એમ નથી. તેઓ કહે છે, “ પ્રવૃત્તિને તમે મરાબર ઓળખતા નથી. પ્રવૃત્તિમાત્ર બંધક છે; અને એમાં તે જેટલી સાત્ત્વિક તેટલી તે વધારે બંધક, કેમકે તેનો બંધ બંધ જેવો લાગતો જ નથી અને જલદી છૂટતો પણ નથી. પ્રવૃત્તિના જ સાધન વડે તમે દુનિયાનું બંધું કેવી રીતે કરી શકો ? ખાસ ઉપદેશ કરવા ન જ જાઓ. એમાં પણ દયાનો અભાવ નથી. તમારો ઉપદેશ ધણે બાજે નિષ્ફળ જાય છે એ વાત પ્રવૃત્તિમાં પ્રસારેલા તમે જોઈ શકતા નથી. જે માણસને તમારા ઉપદેશની જરૂર હોય તે પોતાની મેળે તમારી પાસે આવે એવી ધૈર્યથી યોજના છે. તમે ઉપદેશ કરવા ફરો અથવા સમાજસેવાનો ધંધો વ્રથ એસો એમાં વિશ્વની અનાદિ કાળથી યથાતથ રચના કરનાર પ્રભુ વિશે કેટલી અશ્રદ્ધા છે એ તમે કેમ નથી જોઈ શકતા ? પ્રસંગવશાત્ જે ઉપદેશ કરવો પડે અથવા જે કોઈની સેવા કરવી પડે તેટલી કરીને છૂટી જાઓ. ત્રિગુણોની અંદર તમે હો ત્યારે સ્નેહ, દયા વગેરે સાત્ત્વિક ગુણો કેળવવા ખાતર તમે બન્ને થોડા દિવસ સમાજસેવા કરો, પણ એ સાધન છે, ચિત્તશુદ્ધિનો ઉપાય છે; પણ તેથી મોહમાંથી મુક્તિ ન મળે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો. ” આ વૃત્તિના એક સાધુનું દર્શન મહામાત્રે અમને થયું તે પ્રસંગ હવે આપું છું.

આલમોડામાં અમે લગભગ પંદર દિવસ સુધી રહ્યા. પંદર દિવસમાં ખૂબ જોયું, કેટલાક સારા લોકોને મળ્યા.

અને કુદરત સાથે પણ વાતોચીતો કરી. સ્વામી વિવેકાનન્દ અહીં જોમને ત્યાં રહેતા તેમને મળી તેમની પાસેથી સ્વામીજી વિષે ખૂબ માહિતી મેળવી. પણ આ બધું અહીં ન જ લખાય.

‘સાધુ ચલતા બલા’; અને પ્રવાસવર્ણન પણ જો કટકટ આગળ ન ચાલે તો કંટાળો આવે. અમારે પણ ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરવા જવાની ઉતાવળ હતી, એટલે અનુકૂળ વખત જોઈ અમે આલમોડાથી નીકળ્યા. આલમોડાથી પાછા કાઠગોદામ, ત્યાંથી રેલમાં બેસી હરદ્વાર, અને ત્યાંથી ઉત્તરાખંડની યાત્રા એવો ક્રમ અમે ગોઠવ્યો હતો. પાછા જતાં મુક્તેસર થઈને જવાનો અમારો વિચાર હતો, કેમકે મુક્તેસર પાસે સોમબારગિરિ બાવા કરીને એક સાધુ રહેતા હતા તેમનું દર્શન કરવાની મનીષા હતી. સોમબારગિરિ જે સ્થાને રહેતા તેને પદમબેરી કહે છે. જગા બહુ જ કાવ્યમય છે. ત્રણ બાજુ ત્રણ મોટા મોટા પહાડ અને વચમાંથી એક નાનકડી નદી વહે છે. આ ત્રણ પહાડ એટલા બધા ઉંચા અને એટલા પાસે છે કે નદીને કાંઠે બેસીને ઉપર જોવાથી આકાશની વિશાળતા નષ્ટ થઈને તે એક નાનકડો ત્રિકોણાકૃતિ ચંદરવો હોય એમ બાસતું. અમે સાંજરે પદમબેરી જઈ પહોંચ્યા. રસ્તામાં પેચો રખડુ છોકરો હરખદેવ, ગીતા બલુનાર બિસ્તી, બલા વકીલ હરિ-રામ પાંડે, મુફા બદરીશા, મળમળા થયેલા સાંપજી દરજી અને ઘડપણમાં પુત્રપ્રાપ્તિના આનંદમાં ગાંડો થયેલો પોસ્ટ માસ્ટર—એઓ વિષે અમે વાતો કરતા હતા.

એટલામાં અમારા ઘોડાવાળાએ (અમારો સામાન એ ઘોડા ઉપર રાખેલો હતો) કહ્યું, “પેલું નદી પાર નાનકડું દેવળ દેખાય છે ત્યાં જ મહારાજ રહે છે.” અમે પ્રથમ તો ધર્મશાળામાં મયા, ત્યાં બધો સામાન ગોઠવી દીધો અને બાવાજીના દર્શન માટે નીકળ્યા. જેને દર્શન કરવા જવું હોય તેણે હાથ પગ ધોઈ શુદ્ધ થઈ જવું એવો બાવાજીનો નિયમ હતો. પણ પોતે નદી પાર રહેતા હોવાથી આ નિયમ રહેજે પળાતો હતો. નદીના પ્રવાહ વચ્ચે જ એક મોટા પથરો હતો તેના ઉપર અમે હાથપગ ધોઈને બેઠા, સંધ્યા-વંદન હુંકામાં પતાવી દીધું અને આગળ વધ્યા. સામે કાંઠો ચડી બાવાજીનું દર્શન કરવા મયા. બાવાજી તો કુદરતની જ મૂર્તિ હતા. એક લગેટી સિવાય એમના શરીર પર કંઈ હતું જ નહિ. માથા ઉપરના વાળની જટા થયેલી હતી અને એની નાની નાની લટ આંખ ઉપર અને કપાળ ઉપર રમતી હતી. હાથમાં એક ચલમ હતી.

અમે જઈને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો. એમણે પણ એટલી જ નમ્રતાથી સામે નમસ્કાર કર્યો, અને મંદિરની વાડની દીવાલ હતી એના પર જઈને બેઠા અને અમને પાસે આવીને બેસવાનું કહ્યું. અમારાથી સમાન આસને કેમ બેસાય ? અમે નીચે એક પગથીઉં હતું તેના પર જઈને બેઠા. બાવાજીથી આ ભેદભાવ સહન ન થયો. તેઓ તરત જ પગથીઆ ઉપર આવીને બેઠા. અમે નીચે એક ચટાઈ હતી તેની ઉપર જઈને બેઠા. તોયે બાવાજી હારી જાય એમ ન હતા. તેઓ છેક જમીન ઉપર જઈને

બેઠા. હવે શું કરીયે? અમે ચટાઇ કાઢી નાખી, ત્યારે ખાવાજી કહે, “પ્રભુ, હું તો તમારામાં ઇશ્વર જોઈ છું. હું સવારથી તમારી રાહ જોઈ છું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર-તમે મને દર્શન આપવા આવ્યા છો.”

સોમનાથગિરિની ઓળખાણ તો હતી જ નહિ. અમે આવવાના છીએ એવી ખાતમી પણ કોઇએ તેમને આપી ન હતી. છતાં સવારથી જ તેઓ પાસે બેઠેલા લોકોને કહેતા હતા કે ‘આજે મને મળવા કેટલાક આવવાના છે તેમની રાહ જોઈ છું.’ અને બપોરથી પોતાનું સ્થાન છોડીને ઉઠી ઉઠીને દૂર સુધી જોતા અને નિરાશ થઇ પોતાના સ્થાન પર આવીને બેસતા એમ ત્યાંના એક બેઠૂને કહ્યું. નિરાશ થાય તોપણ કહે, “ના, ના, આજ તો તેઓ આવવા જ જોઈયે.” અમે કહ્યું, “મહારાજ, અમારો ઘોડાવાળો મોડો આવ્યો, નાહ તો અમે અહીં ધ્યાનના પહોંચી ગયા હોત.” પછી યાત્રાની વાત ચાલી. પોતે ખૂબ યાત્રાઓ કરી હતી, એટલે ખાખી બાવાની પેઠે પોતે પણ જીવતો જામતો વિશ્વકોષ હતા. ગમે તે પ્રાન્ત વિષે વાત કાઢો તો ત્યાંનું વિગતવાર વર્ણન કરે. બાપા શુદ્ધ હિન્દી જ હોય, એટલે આ સાધુ મૂળ વતની ક્યાંના એ તો કોઈ વસ્તી જ ન શકે.

છતાં ખાખી બાવા અને સોમનાથગિરિ બાવામાં કુતર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર હતું. બન્ને એક જ વાર ખાતા. લગ્નોટી સિવાય બીજા વસ્ત્રની દરકાર એમને રહેતી

ન હતી, છતાં બનેનાં જીવન અને જીવનના આદર્શોમાં ધણો ફેર હતો. ખાખી બાવા પોતાનો મઠ બાંધીને રહ્યા હતા, બ્યારે સોમબારગિરિ બાવા ઝાઝા દિવસ એક ઠોકાણે રહેતા જ નહો. તેઓ કહેતા, “ એક ઠોકાણે રહેવાથી તે સ્થાન વિષે અને ત્યાંની પરિસ્થિતિ વિષે એક જાતની આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ખાખી બાવા અનેક જાતની વનસ્પતિઓ પાસે રાખતા, અતિથિ, અબ્યાગત, મુસાફરને ખવડાવતા, જમાડતા, ત્યારે સોમબારગિરિ બાવા એકદમ અપરિચ્છી હતા—કશું લે નહિ અને કશું આપે નહિ. તેઓ માનતા કે આ પ્રવૃત્તિ તેમના જેવા વિરક્ત પુરુષને માટે નથી જ. ખાખી બાવાને ત્યાં અમે ગયેલા ત્યારે તેમણે અમને પહેલાં મીઠાઇ આપી હતી અને હું ખાંડ નથી ખાતો એમ જાણી સૂકો મેવો આપ્યો હતો. અહીં સોમબારગિરિ બાવાએ પોતાની બાટીમાંથી એક એક કકડો અમને આપી દીધો. એટલું પવિત્ર અન્ન ખાવાનું ભાગ્ય હમેશાં અમને ક્યાંથી મળે ? તેનો સ્વાદ તો કાંઈ ઓર જ હતો. સાચે જ, એટલી સ્વાદિષ્ટ શાટલી મેં બીજે ક્યાંયે ખાધી નથી. સોમબારગિરિ બાવાએ તે જ દિવસે સવારે આસપાસનાં બે ચાર ગામડાંમાં જઈ ત્યાં નિબ્બાપ ખેડૂતો પાસેથી ભિક્ષા માગીને તાજે લોટ આણેલો, તેમાં શુદ્ધ ધી અને શુદ્ધ પાણી રેડીને જંગલનાં લાકડાં ઉપર બાવાંજીએ પોતે હાથે બનાવેલી બાટી—એની પવિત્રતા અને એની મીઠાશનું વર્ણન મેણુ કરી શકે ? પોતાના જ આહારમાંથી અતિથિને ભાગ આપી દેવો એ સોમબારગિરિની વૃત્તિ અને અતિથિને

અનુકૂળ સાધનો રાખવાં એ ખાખી બાવાની વૃત્તિ. ખાખી બાવા સ્વદેશી ખાંડની મુખ્ય ખાસ કારખાનામાંથી મંગાવતાઃ જ્યારે અમે સોમબારગિરિ બાવા પાસે જઈ પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ લુચ્ચાઈ કરી પરદેશી ખાંડ વાપરવા બદલ એક કંદોઈની ખૂબ ઝાટકણી કાઢતા હતા.

અમે જ્યારે ખાખી બાવા તપે વાત કરી ત્યારે તેમનું નામ સાંભળતાં વાર સોમબારગિરિ બાવાએ તેમના નામને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કર્યો અને કહ્યું, “ તેઓ શ્રેષ્ઠ સાધુ છે, તપસ્વી છે, ખૂબ લોકકલ્યાણ કરે છે. ” અને પછી કહ્યું, “ હાં, તેઓ તો રાજયોગી છે, ખૂબ પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. હું તો નિઃસંગી માણસ રહ્યો. આ માટે વ્યાધિચર્મ અને આ કમંડલુ એટલે જ મારો પરિચય છે. અહીં લોકો વધારે મળવા આવે એટલે અહીંથી પણ નાસી જાઉં. આ પરિચય પણ ફેંકી દેવાનું મન થાય છે. ” પછી એમણે એમના ઓળખીતા અનેક સાધુઓની વાત કરી, તેમનાં કાર્યથી વાકેશ કર્યા અને આ આડકતરી રીતે સાધુમાં પણ બિન બિન આદર્શો હોય છે એ તેમણે બતાવી દીધું.

મેં તેમને પૂછ્યું, “ આપ લોકોને ધર્મોપદેશ કરો છો. હું પણ જ્યારે નિશાળમાં કામ કરતો હોઉં ત્યારે છોકરાઓને ‘ધાર્મિક શિક્ષણ’ આપું છું. ફરક એટલો જ છે કે હું વાંચેલી વસ્તુઓ કહું છું અને આપ અનુભવની. મને કંઈ પણ સૂચના આપો. ” તેમણે કહ્યું, “ હું જાણું છું કે તમે છોકરાઓને ભગવદ્ગીતા બણાવો છો અને તેનો અર્થ સમજાવી દો છો. એમાં શ્રેય નથી. ભગવદ્ગીતા જે નિવૃત્તિધર્મ શીખવે છે

તેને માટે મોટેરા પશુ લાયક નથી હોતા; પછી છોકરાઓ ક્યાંથી હોય ? કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यदकर्मणि च कर्म यः જેવા, અથવા કર્મણો દ્વાપિ बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ જેવા શ્લોકો છોકરાઓને તમે શી રીતે સમજાવવાના હતા ? છોકરાઓ આગળ નિષ્કામ કર્મની વાતો કરેા એના પહેલાં સકામ કર્તવ્યકર્મની એમને સારી તાલીમ આપો. તમારા વેદાંતથી છોકરાઓ નાલાયક બની જાય છે, તેમની સંકલ્પશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, ધારેલું કરી શકતા નથી અને નાહક આપો દિવસ બક-બક કર્યા જ કરે છે. ગીતાજીનો ઉપદેશ તો લાયક માણસને જ કરો. ”

આ તો મને એક નવી દિશા મળી. હું ખૂબ વિચાર કરવા લાગ્યો. મેં પૂછ્યું, “ ત્યારે છોકરાઓને ગીતા ન જ ભણાવવી ? ” એમજે કહ્યું, “ ના, હું એમ નથી કહેતો. છોકરાઓ ગીતાજીના શ્લોકો મ્હોંએ તો જરૂર કરે. તેમને નિવૃત્તિ-ધર્મની દીક્ષા ન આપો એટલું જ માફ કહેવું છે. ” ત્યાર-પછી ઉત્તરાખંડની યાત્રા વિષે અમે એમને ખૂબ પૂછી લીધું. જેમ જેમ વાતો વધતી ગઈ તેમ તેમ આ બાવાજી કેટલા અધિકારી પુરુષ છે એનું જ્ઞાન થતું ગયું. મોડી રાત સુધી અમે ત્યાં બેઠા અને આખરે વંદન કરી પાછા ધર્મશાળામાં આવ્યા. ધર્મશાળામાં એટલી બધી બીડ થઈ ગઈ હતી કે અમે પોતાની પથારી પહેલેથી જ ન પાથરી હોત તો અમને સૂવા જેટલી જગા ન મળી હોત.

સવારે વહેલા ઉઠ્યા અને ફરી મહારાજનું દર્શન કરી રજા લેવા એમની પાસે ગયા. બાવાજી પોતાનું ધ્યાન વસ-

જન કરી ઉડતા હતા એટલામાં અમે જઈ પડોંચ્યા. વાતચીત કરીયે એટલામાં ત્યાં એક નોળાયો આવ્યો. બાવાજીએ કહ્યું, “ આ ભગવદ્દર્શન છે. ” પછી બાવાજીએ અમને રહા આપી. મેં કહ્યું, “ હું તો રહા નથી પીતો. ” બાવાજીએ જવાબ વાળ્યો, “ આ તો તમારા મુલકની રહા નથી. આ હિમાલયની રહા છે. આમાં નથી ખાંડ કે નથી દૂધ. આ થોડી પીચો એટલે પ્રવાસમાં એ હાયદો કરશે. ” રહામાં એક બદામના ત્રણ દટકા કરીને પ્રસાદ તરીકે એમણે અકેકને અકેક દટકો આપ્યો. બીજી એક વિચિત્ર વનસ્પતિ (ભાંગ નહિ) રહામાં નાંખી. અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રસાદ માનીને તે રહા પી ગયા, મહારાજને નમસ્કાર કર્યા અને રજા માગી. પ્રેમથી એમણે ખભા ઉપર હાથ મુક્યો અને કહ્યું, “ બધે પરમાત્મા છે. ”

ગોવધ

પદમમોરીથી મુકતેસર. કેટલો ફેર ! ક્ષતિ અને અવનતિ ! પાછળ ઠહી ગયા તેમ પદમમોરી ત્રણ પહાડ વચ્ચે એક પાર્વતી નદીને કાંઠે આવેલું મહાદેવનું સ્થાન છે. ત્યાંથી અમારે મુકતેસર જવું હતું. મુકતેસર કંઈ નહિ તો સાત હજાર ફૂટની ઉંચાઈએ છે. તેને મુકતેસર શા માટે કહેતા હશે એની અમે ચર્ચા કરી. મેં કહ્યું, “મુકતીશ્વર અથવા મુક્તિકેશ્વર પરથી એ નામ પડ્યું હશે.” બુવાએ કહ્યું, “અહીંનાં મોતી જેવું તળાવ હશે તે પરથી મોતીસર નામ પડ્યું હશે. અથવા તો મૌક્તિકેશ્વર પણ હોય.” અમારી સાથે આલમોડાના બટણ હતા તેમણે કહ્યું, “ધણીવાર નામો તો સદાં જ હોય છે; પછી તમારા જેવા શાસ્ત્રી ભાષા જાણનાર એ જ નામને કંઈ પણ સુંદર સ્વરૂપ આપી દે છે.”

મૂળ નામ શું હશે તે આપણે નથી જાણતા. અહીંનાં તળાવ તો નથી. મુકતેસર મહાદેવ માત્ર છે.

છેક પર્વતની ટોચે છે. ત્યાં ભૈરવધારી પણ છે. પદમજોરીથી મુક્તેસર ચડ્યું એટલે પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગમાં જવા જેવું છે. મુક્તેસરનું કુદરતી દરબ સ્વર્ગીય છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ તો નથી જ; ફક્ત અધોપોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. પણ—હાલ હિમાલયમાં પણ ‘પણ’ કહેવાનો પ્રસંગ આવે છે—આ સ્થાન આજે નરક કરતાંયે વધારે ખરાબ થઈ પડ્યું છે. નીચે સ્વર્ગ અને ઉપર નરક એને અલંકાર-શાસ્ત્રીઓ કયો અલંકાર કહેશે ? મુક્તેસરમાં સરકારી બેંકડીરીઓ લોન્ગકલ ડિપાર્ટમેન્ટ છે. આ ખાતાની અંદર ભયંકર ગોવધ ચાલે છે. એનું દારણ શું ? યુરોપીઅન લોકરને ગોમાંસ પૂરું પાડવા સાર ? નહિ, હિન્દુસ્તાનની ગરીબ ગાયો અને બળદ ઉપર ફર માણસનો આહાર થવા ઉપસત ભતભતના રોગો પરની દવા થવાની પણ ધરજ આવી પડી છે. યુરોપીઅન લોકોએ જોઈ લીધું કે તેમના કેટલાયે ઘોડા રિંડરપેસ્ટ નામના રોગથી મરે છે. તેનો ઉપાય તેમને એ જડયો કે બળદનું લોહી ચૂસી કાઢી તેની રસી બનાવી પોતાના ઘોડાનાં શરીરમાં એ રસી દાખલ કરવી. અને તે પ્રાણી તો હિન્દુસ્તાનમાં જ મજે. મેં ત્યાં એક જણ પાસે સાંભળ્યું કે શરૂઆતનાં સોળ વર્ષની અંદર આખી દુનિયાને રિંડરપેસ્ટની રસી પૂરી પાડવા માટે ચાળીસ હજાર બળદનું લોહી ચૂસવામાં આવ્યું હતું. આ લોહી કાઢવાની કિંવા બહુ ધાતકી હોય છે. બળદને ખૂબ ખવડાવી પુષ્ટ કરે છે. પછી તેની એક નસ કાપી તેમાંથી એક બે ડોલ લોહી કાઢી લે છે. પછી મલમપટ્ટી કરી જાનવરને સોંપી દે છે. ઘોડા દિવસ પછી ફરી

પહેલાંની પેઠે લોહી કાઢી લે છે. ત્રીજી વાર બધું જ લોહી ચૂસી લેવામાં આવે છે, કેમકે તે વખતે જનનવર એટલું નિઃસત્ત્વ થયેલું હોય છે કે ચોથી વાર ક્વા સાર આપવાને તેના શરીરમાં લોહી જ રહેતું નથી.

મુકતેસર અમે સાંજરે પહોંચ્યા હતા. ત્યાં એક સજ્જનને ત્યાં રાતે આરામ લીધો. ભોજનનો પ્રયત્ન તેમણે બહુ ભક્તિપૂર્વક સુંદર રીતે કર્યો હતો. પણ ચોખા બિલકુલ ચડેલા જ ન હતા. વાતચીતમાં એમ જણાયું કે પહાડી લોકો એવા જ ચોખા પસંદ કરે છે. અમને પહાડી બૂખ લાગી ન હોત તો આટલા ચોખા ચાખી પચાવવાની મહેનત લેવા દાંતે ના જ પાડી હોત. મુજબ (ભાણ) બહુ જ મજેદાર થઈ હતી. તે સજ્જનના દીવાનખાનામાં ચોમેર દીવાલનો નીચલો ભાગ લાકડાનો હતો, અને તે પણ તકીઆની પેઠે ત્રાંસો. આ શીવ પ્રદેશમાં દીવાલને અટેલીને બેસવું હોય તો આવી કંઈ પણ સગવડ હોવી જોઈએ.

બીજે દિવસે સવારે પેલું જંતુશાસ્ત્રનું ખાતું જોવા ગયા. અમારા યજમાન અમને બધું સમજાવતા હતા. હું તે બધું શ્રવ્યમનસ્ક થઈ સાંભળતો હતો. મારી દષ્ટિ આગળ તો ગોહત્યાનું કલ્પનાચિત્ર જ હશે થતું હતું. એક ટેકરી પર એક પુરજ હતો. તેના પર એક મોટો ઘંટ ટીંગાડેલો હતો. મેં પૂછ્યું, “આ શા મટે છે?” એમણે કહ્યું: “જંગલમાં આગ લાગે, કંઈ અકસ્માત

ચાય અથવા કંઈ પણ ખીનું સંકટ આવે તો આ થંટ વગાડે, જેથી બધા લોકો ભેગા થાય." જ્યાં ચાળીસ હજાર મોઢુળનો સંહાર થાય છે ત્યાં ખીન સંકટની શી જરૂર છે ? મને થયું કે આ પુરજ પર ચડી પેલો થંટ વગાડી બાનીસ કરોડ હિન્દુઓને હું અહીંઆં ભેગા કરું; અને તેઓ ન સાંભળે તો હિમાલયમાં અદૃશ્ય રૂપે વિચરનાર તેત્રીસ કરોડ દેવોને મૌમાતાનો આર્તનાદ સંભળાવું.

આ વિચાર મનમાં ચાલતો હતો એટલામાં અમે મુકતેશ્વર મહાદેવ પાસે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં મનને સ્હેજ આરામ મળ્યો ખરો. મુકતેશ્વર મહાદેવ પાસે ભૈરવધાટીનું સ્થાન છે. જ્યાં પહોંચી પડ્યામાં ઉચ્ચ શિખર અને પાસે એકદમ નીચે કરોડ તૂટેલી હોય તેને ભૈરવધાટી કહે છે. જૂના વખતમાં અને આજે પણ ભૈરવ સંપ્રદાયી લોકો આવે ઠેકાણે કેટલીક વાર ભૈરવનો જાપ જપતે જપતે ઉપરથી નીચે જૂસકો મારે છે. આ રીતે આત્મહત્યા કરવામાં પાપ નથી પણ મોક્ષ છે એમ મનાય છે. એ માન્યતા હાલના કાલમાં પ્રમાણે ભલે જૂલબરેલી હોય, પણ માનસવાસીઓ એની પાછળ રહેલું તત્ત્વ સ્હેજે સમજી શકે એમ છે. દુનિયામાં બધી રીતે નિરાશ થઈ કાયર બની માણસ આત્મહત્યા કરે તે, અને કુદરતનું વિશાળ, ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને રમણીય સૌન્દર્ય જોઈ તદાકાર થઈ કુદરત સાથે એકરૂપ થવાની ઇચ્છા થઈ જાય, કુદરત સાથે મોઢ જાતની જુદાઈ સંજન ન થાય, એવે વખતે

માણસ આ કુદરતે બંધન બૂલી જઈ અનન્તાવમાં સાત્ત્વ થઈ જવા કુદી પડે એ બે વસ્તુ તફાવત બિન છે; બંનેનું પરિણામ બધે એક જ હોય. દરેક જાતના વિનાશને મરણ એ એક જ નામથી આપણે સંબોધાયે છીએ, પણ વસ્તુ એક જ નથી હોતી. કેટલીક વાર મરણ એ જીવન રૂપી નાટકનો વિષ્ણુબંધ હોય છે, અને કેટલીક વાર તે નાટકનું ભરતવાક્ય—જીવનનું સાક્ષ્ય હોય છે. મનુષ્યની આશા દુરન્ત કહેવાય છે. સાચે જ મનુષ્યની આશાને પાર નથી. મનુષ્યની દરેક આશા સફળ કરવાની શક્તિ જીવનમાં નથી. જીવનની સમૃદ્ધિને પણ મર્યાદા હોય છે. મનુષ્યની આશા આમળ જીવન દરિદ્રી છે; પણ મરણની સમૃદ્ધિ આશાને તૃપ્ત કરી શકે એટલી હોય છે. જ્યાં જીવન થાકી જાય એ ત્યાં મરણ ફાવે છે. જીવન અસંખ્ય વાર માણસને નિરાશ કરે છે. મરણ પાસે નિરાશા છે જ નહિ.

ભૈરવગાદી પર અમે ચડ્યા ત્યાં પણ એવધનો વિચાર મનમાંથી ગયો ન હતો. બીયારા બળદો નાહક મરી જાય છે. એક રીતે જોતાં આ બળદોનો આત્મચર સ્વાત્માર્પણની પરાકાષ્ઠા સૂચવતો હતો. હિન્દુસ્તાનનાં જનવરો મરે અને દુનિયાનાં—આખી દુનિયાનાં ઘોડા, ખચ્ચર વગેરે અનેક જાતનાં પ્રાણી પ્લેમમાંથી બચે એ કંઈ સાધારણ પુણ્ય ન કહેવાય. પણ એ ક્યાં સ્વેચ્છાથી કરેલું બલિદાન છે? આજે માઈ હિન્દુસ્તાન પણ અમર્યાદ આપબોમ આપી રહ્યું છે; હિન્દુસ્તાનની બદૈલત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય દોહ્યું છે; હિન્દુસ્તાન પોતે મરીને અસંખ્ય

લોકોને જાણે છે; પણ એનું પુણ્ય હિન્દુસ્તાનને મળતું નથી. દુર્બળતા અને અજ્ઞાનને લીધે થયેલો ત્યાગ શા કામનો ? ન ચ તત્પ્રેત્ય નો દદ્દ ।

બુવાએ ભૈરવના નાનકડા મંદિરનો ધંટ વગાડ્યો અને પાછા જવાની સૂચના કરી.

ધર્મશાળા કે ઋષિકુળ ?

મુકતેસરથી અમે કાઠગોદામના જૂના રસ્તા પર આવ્યા, ભીમતાલનું ફરી દર્શન કર્યું અને હિમાલયનો પહાડ ઉતરી માનવી સૃષ્ટિમાં આવ્યા. રસ્તામાં પૂર્વપરિચિત સ્થાનો. જોઈ જુદા જ ભાવ મનમાં પેદા થતા હતા. આલમોડા જતી વખતે હિમાલયનું પ્રથમ દર્શન હતું. આટલી વિશાળતા અને ઉત્તુંગતા પ્રથમ વાર જ નિહાળી હતી. પાછા આવતાં આ બધું પરિચિત જેવું લાગતું હતું, છતાં એનો રસ કંઈ એછો ન હતો. પ્રથમનો રસ અપૂર્વતાનો હતો; આ વખતનો રસ પરિચયનો હતો. જતી વખતે જે જે ઝરણાંઓએ અને ઝાડોએ અમારો સત્કાર કર્યો હતો તેમને ફરી મળતાં કૃતજ્ઞતાનો ઉભરો આવ્યા વગર કેમ રહે ? પરિચિત ઝાડોને હું બેઠવો, પરિચિત ઝરણાંઓનું સ્વાભાવિક નહિ પણ પ્રેમતૃપાથી પાન કર્યું. જતી વખતે જે પૂલો પર બેસી અમે થાક ઉતાર્યો હતો તે

પૂલ ફરી આવતાં તેમના પર એક બે મિનિટ ન બેસીયે તો કૃતધ્નતાના દોષને પાત્ર થઇયે એમ જ લાગતું.

રસ્તામાં સ્વામી જોડે સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિવેચન શરૂ થયું. મેં કહ્યું, “ આ ગગનચુખિત ‘ઝાડનાં ઝુંડની ઝાઝ ઝાડી’ જોઇ મને બાણભટ્ટની સાહિત્યશૈલીનું સ્મરણ થાય છે. દરેક સ્થાને અપૂર્વતા અને ઉદાત્તતા રહેલી છે, પણ તે અતિશય થવાથી પોતાનું સૌંદર્ય છુપાવવામાં જ ખપી જાય છે. પછી સંસ્કૃત કવિઓ અને રાજાશ્રયનો સવાલ ઉપડ્યો. કાલિદાસ રાજાશ્રયી કવિ હતો, જ્યારે ભવજૂતિ લોકાશ્રયી કવિ થયો. કાલિદાસ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અથવા મેઘનું વાહન બનાવી વિહંગમદૃષ્ટ્યા ભારતવર્ષનું અવલોકન કરે છે, જ્યારે ભવજૂતિ વલ્કલધારી રામ, લક્ષ્મણ અને જનક-તનયા સાથે દંડકારણ્ય અને પંચવટીનાં અરણ્યોમાં માર્ગ કાઢતો ધીમે ધીમે પગે ચાલે છે. બન્નેની શૈલીમાં એ જ ભેદ છે. ભવજૂતિની શૈલી રામકુમારની પેઠે ‘ધીરોદ્ધતા નમયતીવ ગતિર્વરિત્રીમ્’ જ્યારે કાલિદાસની વર્ણનશૈલી શકું-તલાના ભાવની પેઠે ‘ન ચિવૃતો મદનો ન ચ સંવૃતઃ’ જેવી છે. વનશ્રી જોઈ સંસ્કૃત કવિઓની યાદ આવી અને તેમાં લોકાશ્રયનો વિચાર કરતાં રાજાશ્રયની નિંદા રીતે નિંદા કરનાર બિલ્હણ યાદ આવ્યો, પણ તે જ ક્ષણે સ્મરણ થયું કે સંસારથી વિરક્ત થયેલા સાધકોને સંસ્કૃતિનો આવો કાવ્યરસ છાજે નહિ. જ્યોર થયા હતા, સૂર્યનારાયણે એક આંખ વધારે ઉઘાડી હતી. ખુવાએ કહ્યું: વિપાસિતૈઃ કાવ્યરસો ન વીયતે । નીચે ખીણમાં રામમંગા પ્રચંડ ધુધવાટ કરતી દોડતી હતી,

પણ શરૂના મેઘની પેઠે તેનું પાણી અમારે માટે તો દુઃખાપ્પ હતું. સ્વામી બોલ્યા, “ આ જંગલની શોભા જોઈ તને બાલુભટ્ટની કાદંબરીનું સ્મરણ થાય છે, પણ મને તો આ રામમંગાના બરાડા સાંભળી કોલાબા સ્ટેશન ઉપરનાં દસ વીસ એંજીનનો ઘોંઘાટ યાદ આવે છે. ”

એંજીનનું નામ નીકળ્યું અને તરતજ સ્મરણ થયું કે કુદરતી સૃષ્ટિ છોડી માનવી સૃષ્ટિમાં જઈએ છીએ ત્યાં અમિ-રચનો વખત ન સાચવીએ તો ચાલે નહિ. ઓટીમાંનું ધડિયાળ કાઢી મેં જોયું અને ખુવાને કહ્યું, “ ખુવા, દોડો, નહિ તો આપણે વખતસર કાઠગોદામ નહિ પહોંચી શકીએ. ” ત્રણે જણુ દોડ્યા અને માંડમાંડ સ્ટેશને પહોંચ્યા એટલામાં આગગાડી કૂકકૂક કરતી હસતી હસતી અમારા દેખતાં પસાર થઈ. આગગાડી ગઈ તેનું તો કશું ખોટું ન લાગ્યું, પણ અમે ખોટી ન થઈએ તે માટે આગળ દોડતો મચ્યો. અમારો ફૂલી નિરાશ થયેલો જોઈ અમને દુઃખ થયું. છતાં અમે હસી પડ્યા અને પેલાને કહ્યું, “ ચાલો બાઈ, દિવસ તો ધણો છે. અહીંયાં બેસીએ એના કરતાં હલદાની જઈ રાત ત્યાં જ ગાળીએ. હલદાની તો કાઠગોદામથી પહેલું સ્ટેશન; વેપારનું એક નાનકડું મથક છે. ત્યાં ચાલતા જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ખાધું પીધું અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર રાજ્ય કર્યું. ”

સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જતાં પહેલાં કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જવા જોવો એક પ્રસંગ આવ્યો. અમે ધર્મશાળામાં જમા મેળવી સંધ્યા હતા. ધર્મશાળા એટલે વિવિધ જનસમાજ. ત્યાં ત્રિખડોની

વાર્તા ચાલે. ત્યાં બાવાઓ આવે, વેપારીઓ આવે, સરકારી અમલદારો આવે, જૂનો જમાનો વીતી ગયો છે એની જેમને બિલકુલ ખબર નથી એવા જૂના જમીનદારો ઘોડા પર જૂનું જીન નાખી પ્રવાસ કરતા આવે, જૂના જમાના જેવું કંઈ હતું કે ન હતું એનો ખ્યાલ પણ જેને નથી એવા જીવાનીઓ આવે, બીખારીઓ આવે અને બીખારીઓ કરતાં ખરાબ પોલીસ પણ આવે. આવા અનેક જાતના લોકો સાથે પ્રસંગ પડવાથી જેમનો મીઠાન ખાટા દહીં જેવો બન્યો છે એવા દુકાનદાર દહીં વેચવા પાસે બેઠેલા હોય જ. ધર્મશાળામાં સાંજરે છ વાગ્યાથી આઠ વાગ્યા સુધી ઘણે ભાગે લડવાડ જ ચાલે છે. મુસાફરો એકબીજા સાથે અથવા પોતાના કૂલીઓ સાથે, ધરાકો દુકાનદાર સાથે, દુકાનદારની સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં સાથે, પોલીસો બીખારીઓ સાથે અને કુતરાંઓ એકબીજા સાથે આઠ વાગ્યા સુધી લડી લે છે. આઠ વાગે પ્રથમ ક્ષુધા શાંત થાય છે, પછી ચુલાઓ શાંત થાય છે, ઘણે ભાગે દીવાઓ પણ શાંત થાય છે (કેમકે એક પૈસામાં કોડીઉં, દીવેટ અને તેલ આપનાર દુકાનદાર પાસે આઠ વાગ્યાનું જ બજેટ હોય છે) અને પછી વિરોધ શમી જઈ વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે. આઠ વાગે પછી એકવાર સુલેહનામું થયા પછી કોઈ કોઈની સાથે લડે નહિ એવો ધર્મશાળાનો આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદો હોય છે. તરત જ મુસાફર મુસાફર વચ્ચે સંવાદ શરૂ થાય છે. બાવાઓ દેશદેશાંતર વિષેની હકીકત અને તેની સાથે પોતાની ટીકા ટિપ્પણી અહીંઆં રજૂ કરે છે. જ્યાં છોકરાંઓ હોય ત્યાં બાદશાહ ખીરબલ જરૂર આવે. બૈરાંઓ હમેશાં યાત્રાની જ

વાતો કરે અને એક જ ગામનાં હોય તો સામુવહુ વચ્ચેના સનાતન સંપ્રદાયની વાતો કરે. હિન્દુસ્તાનની ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ બીજા ગમે તે પ્રાંતની સ્ત્રીઓ સાથે ધર્મશાળામાં વાતચીત કરી શકે છે. ભાષાની અગવડ તો સુશિક્ષિત લોકોને માટે જ હોય છે. સ્ત્રીઓ એટલે જૂની દુનિયા. ત્યાં વિચારો, ભાવનાઓ, વહેમો, રિવાજો અને આદર્શો એક ને એક. પછી વાતો કરતાં અગવડ શાની આવે ? જેમ બે અંગ્રેજ મળે એટલે આજની હવા કેવી છે એની વાત કરે છે તેમ સ્ત્રીઓ મળે એટલે તારે કેટલાં છોકરાં છે, છોકરીઓ ક્યાં ક્યાં પરણી છે, છોકરીઓને સુખ છે કે દુઃખ છે, ધરની ડોસીએ યાત્રા કરી છે કે નહિ, વગેરે વાતો જ ચાલે. દુકાનદારની સ્ત્રી આમાં બળા પોતાના દુઃખની કહાણી પાંચ હજાર છસો પારમે વખતે અશ્રુ સહિત અને કરોડો સંક્ષેપ કર્યા વગર જેવી ને તેવી જ કહી દે છે, અને ઘણે ભાગે આ વર્ણન નકામું નથી જતું. માયાળુ મુસાફરો—ખરાબ દુકાનદારથી છેતરાયેલા આ મુસાફરો દુકાનદારની સ્ત્રીનું દુઃખ જોઈ અને તે પણ દુકાનદારનો આપણા જેટલો જ દ્વેષ કરે છે એમ સમાધાન માની તેને કંઈ પણ સંતોષ આપી વિદાય લે છે. દુકાનદારોએ પણ દરેક પ્રાંત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધેલો હોય જ, અને તેઓ બાવા જેટલી જ છૂટથી તે જણાવી દે છે; કેમકે પીનલ કોડની એક પણ કલમ બાવાઓને અને દુકાનદારોને માટે નથી.

દેશી રિવાસતના રહીશો ધર્મશાળામાં આવે એટલે રિવાસતોનું તારતમ્ય ચર્ચાય છે અને દરબારની અંદરની

ખટપટ અને પ્રપંચનું રહસ્ય 'તમને જ' કહે છે. ગમે તે માણસ આગળ પોતાના રાજદરબારની કિંવદન્તી બોલી નાખવા જોટલા તેઓ બેવશ નથી હોતા. પણ 'તમે' તો ખાનદાન માણસ. 'તમારી' આગળ એવી વાતો કહેવામાં શાનો વાંધો હોય ?

અમારે ભાગે એક દેશાભિમાની, સનાતનધર્માભિમાની વેપારી આવ્યા. હસ્તિનાપુર તરફ એમનું એક ગુરુકુળ હતું—ના ગુરુકુળ નહિ, ઋષિકુળ. ગુરુકુળ આર્યસમાજીઓનાં હોય છે તેથી સનાતનીઓનાં ઋષિકુળ જ હોય. વૈષ્ણવોનાં આચાર્યકુળ. બાત્રાઓ હોય તો મુનિમંડલ કે સાધુઆશ્રમ અને જોર મહારાજની સંસ્થા હોય તો તે પંડાકુમાર મહા-વિદ્યાલય. પણ આ બધું જ્ઞાન મને હરદ્વાર ગયા પછી થયું. હસ્તિનાપુરના વેપારીએ કહ્યું કે “અમે ગયે વર્ષે જ અમારું ઋષિકુળ સ્થાપ્યું છે. પણ હજી અમને કોઈ અધ્યાપક મળ્યો નથી. એક બ્રાહ્મણ હમણાં કામ ચલાવે છે, પણ છોકરાઓ એને આંટી નાખે એવા છે. તમારા જેવો કોઈ ઇંગ્લિશ—એન્જ્યુકેટેડ સાધુ ત્યાં આવે તો લોકો પર અસર થાય અને પ્રચાર માટે જાહેર એટલે ૨૬ પણ સાઈ થાય. તમે આવો તો અમને રોજ તમારાં દર્શનનો લાભ મળે, ‘ભવબંધ કટ જાય’ અને પેલા આર્યસમાજીઓ ઉંદરે આડુ ખાધાની પેઠે ચૂપ થઈ જાય. અમે ઋષિકુળ તો એટલા માટે જ સ્થાપ્યું. અમારે ત્યાં બે આર્યસમાજી પ્રચારકો આવ્યા હતા. એમણે સનાતન ધર્મની નિંદા શરૂ કરી. અમારે ત્યાં એમને જવાબ આપે એવો કોઈ પંડિત ન

હતો. એટલે અમે અરજન્ટ તાર કરી હરદારથી ત્રણ સનાતની ઉપદેશકો મંગાવ્યા અને એવા તો લડાવ્યા કે વાત ન પૂછો. ત્રણ દિવસ શાસ્ત્રાર્થી થયો. ” મેં વચમાં પૂછ્યું, “ ક્યા મુદ્દા પર ? ” તેમણે કહ્યું, “ અરે તમારા શાસ્ત્રની વાત અમે શી જાણીયે ? અમે થોડા જ સંસ્કૃત બોલેલા છીયે ? પણ આખરે આર્યસમાજીઓ જ ચૂપ રહ્યા અને અમારી જીત થઈ. સામાવાળાઓ તો નાહક કહેવા લાગ્યા કે જીત તો અમારી જ થઈ. પણ તમે જ કહો કે તેમની જીત થાત તો તેમના પંડિતો છાના બેસે ખરા ? ”

આ મહાયુદ્ધનું વર્ણન ઉદાસીનતાથી મેં સાંભળ્યું એ જોઈ તેઓ સ્હેજ વિરસ થયા. તેમણે પૂછ્યું, “ આપ આર્યસમાજી તો નથી ? ” મેં કહ્યું, “ ના જી ! હું તો ચુસ્ત સનાતની છું. ” તેમણે કહ્યું, “ ત્યારે તમે જરૂર હસ્તિનાપુર આવજો. અમે તમને સરસ કુટ્ટી બાંધી આપીશું, તમારે માટે ખાસ રસોઈઓ રાખીશું, અંગ્રેજી હાપાંઓ મંગાવીશું. તમારાં વ્યાખ્યાનનો અમને લાભ મળશે. ” મેં કહ્યું, “ બીજો કંઈ પણ સંકલ્પ ન હોત તો વખતે હું આવત ખરો. પણ મારે તો કિતરાખંડની યાત્રા કરવી છે અને પછી પુરશ્ચરણ કરવું છે. ”

મારા બધા વિચારો એમને કહેવાની મારી હિંમત શાની જ ચાલે ? અને કહેત તોપણ તેઓ શાના સમજવાના હતા ?

બીજો દિવસે ‘ રેલ ’ માં બેઠા અને ચાલ્યા. હિમાલયની મુસાફરી પછી રેલની મુસાફરી નીરસ નહિ પણ

અસહ્ય થઇ જાય છે. એક એક ખેતરવાને આંતરે ચાલનાર અમે ત્રણ જણા અર્ધા બાંકડા ઉપર સંકડાઇને બેઠા હતા. વૃક્ષનાં જંગલને બદલે ઉખાંટી અંદર મુસાફરોનું જંગલ બાઝ્યું હતું. પક્ષીઓના કલરવને બદલે મુસાફરોનો કોલાહલ સંભળાતો હતો. બરેલી થઈ અમે સાહારાનપુર ગયા અને ત્યાં ગાડી બદલી મધરાતે હરદ્વાર જઈ પહોંચ્યા. હરદ્વારથી ઉત્તરાખંડની મુસાફરી શરૂ થાય છે.

રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ

ચાત્રા કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પણ તે ગમે તે સ્થિતિમાં નહિ. પગે ચાલીને જાય તેને સોએ સો ટકા પુણ્ય મળે. માણસના ખભા પર કે પાલખીમાં બેસીને જાય તેને અડધું પુણ્ય, પશુતું વાહન કરી યાત્રાએ નીકળે તેનું પુણ્ય લગભગ નહિ જેવું અને (આજની સ્થિતિએ ઉમેરવું જોઈએ) યાત્રાને માટે રેલમાં કે મોટરમાં બેસીને જાય તેને પુણ્યને બદલે પાપ જ લાગે. રેલની મુસાફરીમાં કોઈ પણ જાતની ઉચ્ચ કે ધાર્મિક ભાવના પોષાતી જ નથી. આજે તો રેલની મુસાફરી એટલે સ્વાભિમાનનો નાશ. પૈસા આપીને એક લેબલ લઈએ છીએ તે ધારણ કરીને પછી પાર્સલની પેઠે ડબ્બામાં ગોઠવાઈ જઈએ છીએ. મુકામ ઉપર પાર્સલો બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે, આપણે પોતાની મેળે બહાર ચાલી નીકળીએ છીએ, એટલો જ ફરક. ગાડીમાં બેઠા બેઠા આપણે ભવિષ્યકાળ તરફ નથી જતા પણ બહારની

દુનિયા નિસાસો મુઠી ભૂતકાળ તરફ દોડતી જાય છે. બે માણસ ભાગ્યવશાત્ પાસે આવે અને ત્યાં પ્રેમભાવ પેદા ન થાય એને જ નરક કહેવું જોઈએ. તીર્થસ્થાન સુધી રેલગાડી લઈ જવી એ અસુરોનું કામ છે. રેલમાં બેસી યાત્રાનું પુણ્ય મેળવવું એ મયાસુરે આપેલા મોક્ષ બરાબર છે. ગુજરાતે ડાકોર અને સિદ્ધપુર તો બ્રહ્મ કર્યા જ; હવે પશ્ચિમ ધામ શ્રીદ્વારકાને બ્રહ્મ કરવાનો મહાપ્રયાસ શરૂ થયો છે. સાચે જ આ કળિયુગ છે. રવીન્દ્રનાથ ડાકુર કહે છે: “કળિયુગ એટલે કળ (યંત્ર) યુગ.”

હરિદ્વાર એટલે ગંગાદ્વાર. બાગીરથી ગંગા ગંગોત્રીમાંથી નીકળી ત્યાંથી મહાદેવની જટામાં એટલે કે હિમાલયનાં જંગલોમાં સપડાઈ ગઈ. બે પહાડ કે ટેકરીની વચ્ચેમાં માંડ-માંડ રસ્તો કાઢીને આગળ વધે. ટિકિટ લેવાના સાંકડા રસ્તા-માંથી લોકો પસાર થાય છે ત્યારે જે બીડ અને અગવડ થાય છે તેવી જ અગવડ પહાડોમાં ગંગાને થાય છે. કોઈ ભારે સરવસ સાંકડી શેરીમાંથી ભારે મેદાનમાં પ્રવેશ કરે અને પછી જેમ લોકો છૂટથી અનેક દિશામાં દારા કરીને વિખરાઈ જાય તે જ શા હરિદ્વાર પાસે શ્રીગંગાજીની થઈ છે. ગૌશાળામાંથી છૂટેલાં વાછરડાં સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરવા ખાતર જ જેમ આમતેમ દોડે છે તેમ હરદ્વારથી ગંગા નદી અનેક પ્રવાહે દોડે છે; અને દરેક પ્રવાહનો ઉદ્ભાસ પણ બાલવૃત્તિ જ દાખવે છે. નીલધારા કંઈક ગંભીર છે ખરી, પણ નાનાં છોકરાં દાદાની પાવડી પહેરી હાથમાં લાકડી લઈ ગંભીરતાથી ચાલે છે તેવી જ આ કૃત્રિમ ગંભીરતા છે.

નીલધાગ પોતાની મંભીરતા સાચવી નથી શકતી. હરિદ્વાર એ ગંગાને માટે પહાડ છોડી મેદાનોમાં જવાનું જોમ પ્રથમ દ્વાર છે તેમ જ મુસાફરોને માટે હિમાલયની યાત્રા શરૂ કરી તળેટી છોડી પહાડોમાં પ્રવેશ કરવાનું પણ દ્વાર છે. ઉત્તરાખંડની યાત્રા અહીંથી શરૂ થઈ ગણાય છે. હરિદ્વાર સુધી રેલ છે, છતાં આ તીર્થ પ્રમાણમાં બહુ જ સ્વચ્છ છે. એનું એક કારણ અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીની અઠગક આવક એ બલે હોય, પણ મુખ્ય કારણ તો હરિદ્વાર એ સાધુઓનું સ્થાન છે એ જ છે. બાવાઓ અને સંન્યાસીઓમાં બીજો મેલ ગમે તેટલો હોય, પણ તેઓ શારીરિક સ્વચ્છતા ખૂબ જાળવે છે એમાં શક નથી.

અમે હરિદ્વાર રાત્રે બે વાગે જઈ પહોંચ્યા. અમે અહીંયાં કોઈને ઓળખતા ન હતા અને કોઈ પંડાના મહેમાન થવા પણ માગતા ન હતા, એટલે અમે પહેલેથી જ કાગળ લખી હરદ્વાર પાસેના કનખલમાં આવેલા રામ-કૃષ્ણ સેવાશ્રમમાં ઉતરવાની ગોઠવણ કરી હતી. રાત્રે બે વાગે સ્ટેશનથી આશ્રમ સુધી અમને રસ્તો કોણ બતાવે ? અમે એક ફૂલી કર્યો, એને ચાર આના આપવાનું કખૂલ કર્યું અને અંધારામાં ચાલ્યા. અમને આપસમાં બોલવામાં અંગ્રેજી શબ્દ વાપરતાં સાંભળી પેલો ફૂલી કહે છે, “ Oh ! Sir, you are gentleman. I knows English, Sir. I am a gentleman coolie sir. I have 10 years live in Dehradun, Sir. ” અમે હસી પડ્યા. એનો અંગ્રેજી વાક્યવાહ ચાલતાં છતાં એની સાથે

હિન્દીમાં જ બોલવાની અમે અસિકતા ખતાવી. છતાં અમે અંગ્રેજી જાણીએ છીએ એ વાત હવે કેમ જાની રહી શકે ? એ તો અંગ્રેજીમાં જ બોલે. સેવાશ્રમ પાસે પહોંચી ગયા ત્યાં અમારો ' જેન્ટલમેન ફ્રી ' કહે છે, " Give me a four-anna bit sir. Copper is very heavy sir. " સ્વામીના મ્હોડામાંથી જવાબ નીકળ્યો, " But certainly copper is not heavier than the luggage you brought. "

રાતના અઢી વાગે કોને જગાડીએ ? આશ્રમના એક રુઝ્યાલયના ઓટલા પર અમે સૂઈ ગયા. સવારે કોઈ ઉઠે એનાં પહેલાં ચોરોની માફક આમતેમ ફરી શૌચ જઈ આવ્યા, મ્હોડું ઘોયું અને મહપતિ સ્વામી કધ્યાણાનન્દજીને મળવા ગયા. તેમણે પ્રેમથી અમારૂં સ્વાગત કર્યું અને અમને અમારો સામાન મુકવા માટે એક ઓરડી ખતાવી.

સ્વામી વિવેકાનન્દ આખું ભારતવર્ષ અને પછી આખી દુનિયા ફરી વળ્યા ત્યારે તેમને સૂચ્યું કે આ નવા યુગમાં સાધુઓ માટે નવી ઉપાસનાની જરૂર છે; જીવતાજીવતા પણ ભૂખ્યા, તરસ્યા, દીન, અપંગ કે રોગી નારાયણની સેવા કરવી એ જ આજે મોક્ષનો ઉત્તમ માર્ગ છે. દયાભાવથી નહિ પણ સેવાભાવથી, કોઈના પર ઉપકાર કરવા માટે નહિ, પણ સેવા કરવાની તક આપ્યા માટે આભારી થઈ, સ્વામીજીના આશુરુભાઈઓએ અને શિષ્યોએ બનારસ, પ્રયાગ, પુરી, હરદ્વાર, માયાવતી, વૃંદાવન વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં રુઝ્યાલયો અથવા સેવાશ્રમો સ્થાપન કરેલાં છે. હરદ્વારનું

સેવાશ્રમ બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિની પેઠે શૂન્યમાંથી પેદા થયું છે. માયા-વતીવાળા સ્વામી સ્વરૂપાનન્દે ક્યાંકથી બસો રૂપીયા ભેગા કર્યા હતા તે લઈ સ્વામી કલ્યાણાનન્દ હરદ્વાર આવ્યા. તેઓ ન જાણે હિન્દી કે ન જાણે વંદક. સરસ્વતીનો પણ તેમના પર કૃપાપ્રસાદ નહિ હોવાથી હજીયે તેઓ મુખદુર્બળ તો છે જ. પણ તેમની શ્રદ્ધા અડગ હતી. એક દેવદારની પેટી લઈ તેમાં કેટલીક હોમીઓપથિક દવા મુકી એક ઝુંપડીમાં પોતાનો 'ધંધો' તેમણે શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે ધંધામાં ઝરકત આવી. કોઈ એક મારવાડીએ દસ હજારનું એક મકાન બંધાવી આપ્યું. કલ્યાણાનન્દજીએ વૈદકનો અભ્યાસ કર્યો. તેમના હાથને યશ મળ્યો અને કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. નિશ્ચયાનન્દ કરીને એક મહારાષ્ટ્રી સંન્યાસી તેમની મદદમાં છે. એ પણ સ્વામી વિવેકાનન્દના શિષ્ય. તેઓ મરાઠી ઠીક નથી બોલી શકતા, પણ તેમને બંગાળી સારીપેઠે આવડે છે. આ ભાઈ પણ મિતભાષી જ. સવારથી માંડીને રાત સુધી કામ કર્યો જ કરે. થાક જેની કોઈ પણ વસ્તુ તેઓ જાણતા જ નથી. દસ પાંચ સવાલોનો જવાબ આપવો પડે ત્યારે માત્ર તેઓ થાકે છે. તેમના ગુરુજીએ તેમને માટે નામ પણ યથાર્થ ગોતી કાઢ્યું છે.

સેવાશ્રમમાં સેંકડો દરદીઓ—સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ—રોજ આવે છે. તેમાંના બહુ માંદા હોય તેમને રુઝાલયમાં રાખવામાં આવે છે. ક્ષયરોગને માટે નોખું જ મકાન છે. ધનવાન લોકો ગમે તેટલી શી આપે તોપણ કલ્યાણાનન્દજી ગરીબોને છોડી ધનવાનને ત્યાં નથી જતા. અમે સેવાશ્રમમાં ગયા તે વખતે

રામકૃષ્ણ મીશનના ઉપરી અને રામકૃષ્ણ પરમહંસના પ્રિય શિષ્ય સ્વામી બ્રહ્માનન્દ ત્યાં આવેલા હતા. તેમને 'રાખલ રાજ' અથવા 'રાજ મહારાજ' પણ કહે છે. તેમના દર્શનનો લર્વપૂઆભ મળ્યો. ખીજા સાધુ કાશીના અદ્વૈતાશ્રમના મહાપતિ શિવાનન્દજી, સ્વામી વિવેકાનન્દે એમનું નામ મહા-પુરુષ પાડ્યું હતું. તેમની પાસેથી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તથા સ્વામી વિવેકાનન્દ વિષે અને તેમના સંઘ (મીશન) વિષે ખૂબ વિમતો જાણવાની મળી. કૌલેજમાં સ્વામી વિવેકાનન્દનાં લખાણો વાંચીને જ મારો નાસ્તિકતાનો જ્વર અને સંશય-વાદનો મર્વ ઉતરી ગયો હતો; રામકૃષ્ણ પરમહંસને આ યુમના અવતારી પુરુષ તરીકે હું માનતો થયો હતો. રામકૃષ્ણ પરમહંસના પ્રત્યક્ષ સહવાસમાં આવેલા પુણ્યપુરોષોનું દર્શન મારે માટે ભારે અસરકારક થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? સ્વામી બ્રહ્માનન્દ પાસે એકાંતનો સમય મેં માગી લીધો. તેમની પાસેથી ઘણું આશ્વાસન મળ્યું. રામકૃષ્ણ મીશનમાં હું જોડાયો નહિ, છતાં તેઓ મને પોતાનો મજબૂત લાગ્યા. મને પણ અનાથને ઘર મળ્યા જેવું થઈ ગયું. હિમાલયની યાત્રા કરવાનો મારો સંકલ્પ મેં સ્વામી બ્રહ્માનન્દને જણાવ્યો. તેમણે આશીર્વાદ આપ્યો અને અમે યાત્રાની તૈયારી શરૂ કરી.

તૈયારી

અમારે બદરીનારાયણની યાત્રા કરવી હતી. હરહારથી બદરીનારાયણ કેટલું દૂર છે, કયે રસ્તે જવાય છે, વચમાં કેટલા 'પડાવ' આવે છે, સાથે શું શું રાખવું જોઈએ, સામાન ઉચકવા 'ફૂલી' ક્યાંથી મળે, એ શું લે છે, રસ્તામાં જોવાલાયક શું શું છે, એ બધું અમારે, જાણવાનું હતું. કનખલ પાસે સરકારે એક બાંધ બાંધી ગંગા નદીનો પ્રવાહ અટકાવ્યો છે. અહીંથી જ ગંગા નદીની પ્રખ્યાત નહેર કાનપુર સુધી જાય છે. રૂડકી પાસે સોલાના નામની એક નદી આ નહેરની આડે આવે છે; પણ ઈજનેર લોકોએ સોલાના નદી પર એક બારે પૂલ બાંધી આખી નહેર એ પૂલ ઉપરથી આગળ લઇ લીધી છે. પણ આ ભગીરથ (?) કામનું વર્ણન અહીંનાં ન કરું. કનખલ પાસેનો બાંધ જોળંગી એક ખેટમાં દામપાર આશ્રમ કરીને છે ત્યાંના સ્વામી કેશવાનન્દ પાસેથી કંઈક મદદ મળે એમ

હતું તેથી અમે ત્યાં ગયા. ત્યાં કેશવાનન્દ તો ન મળ્યા, પણ ઝાડીમાં પીપળાના ચોતરા પર બેઠેલા એક સંન્યાસી અમને મળ્યા. તેમના શરીરની રચના અને અંગકાંતિ જોઈ તેઓ 'સુખવસ્તુ' એટલે કે ખાધેપીધે સુખી હશે એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેઓ ચોતરા ઉપર આરામમાં બેઠા હતા. પોતાનો લાંબો ખેસ ઢીંચણ અને કેડની આસપાસ બાંધી તેમણે પોતાના શરીરની 'રૉકિંગ ઇઝી ચેર' (ઝુલતી આરામખુરશી) બનાવી હતી. આ આસન ઉપર એસી કલાકો સુધી માણસ વાતો કરે તોપણ થાકે નહિ એ એની ફલશ્રુતિ છે. તેમની પાસેથી અમને માહિતી તો ઝાઝી ન મળી, પણ રસ્તો વિકટ છે, જવું મુશ્કેલ છે, ગયેલા ઘણાખરા પાછા આવતા જ નથી એવી તેમણે ખૂબ ખીક બતાવી અને અમને યાત્રાનો વિચાર માંડી વાળવાંની પુખ્ત સલાહ આપી. છતાં અમારો નિશ્ચય કાયમ જોઈ તેમણે એક ઉર્દુ શૈર સંભળાવ્યો, જેનો અર્થ એટલો જ હતો કે હામ બીડીને કામ ઉપાડો. તો પછી મરે તોપણ મુકે નહિ.

આ કિંમતી સલાહ માટે એમનો આભાર માની અમે પાછા વળ્યા અને હરદ્વારના બજારનો રસ્તો લીધો. કોટ, પહેરણ વગેરે વસ્તુનો તો મેં ત્યાગ કર્યો હતો. સીવેલી વસ્તુ મારે ખપે એમ નહોતી, અને ઓઢવાનું પૂરતું ન હતું, તેથી એક કાનપુરી શાલ અને બે મફલરો લઈ લીધાં. એક પાતળો તબો, એલ્યુમિનમની એક તપેલી, ઢાંકણું, એક રકાબી, પિત્તળની એક મોટી ભોટી અને એક નાનકડી

થાળી એટલી વસ્તુઓ ખરીદી લીધી. (યાત્રામાંથી પાછા ફરતી વેળાએ આ જ બજારમાંથી બનુસની બે થોડીઓ સરસ મળી ગઈ તે અમે લઈ લીધી હતી. થોડી એટલે માથાથી તે હીંચણ સુધી શરીર ઢંકાય એવી બનુસની લાંબી ટાપી. આ સીવેલી નથી હોતી.) એટલામાં મને સૂઝ્યું કે ચોમાસાના દિવસ છે, આપણી પાસે મીણીડ હોય તો હીંદુ મારો આ વિચાર બહુ જ ઉપકારક નીવડ્યો. કપડાં, પથારી બધું બાંધી દઈ એના પર મીણીડ વીંટાળી લેવાથી ગમે તેટલો વરસાદ પડ્યો હોય અને ગમે તેટલા પલબ્યા હોઈયે તોપણ રાત્રે અમને સાવ કારી પથારી મળતી હતી. કિવનાઇનની બાટલી તો મારી પાસે હતી જ. મીણુબચીઓ, દીવાસળી, સાપુ, પૂરતું પરચુરણ અને યુવાને માટે એક નકર વાંસની લાંબી ડાંગ, એટલું લઈ લીધું અને યાત્રાને માટે સજ્જ થયા.

હરદારની બહાર ભીમગોડ પાસે ફૂલીઓનો અફું હોય છે એમ અમે જાણ્યું એટલે ત્યાં જઈ ફૂલીઓની પણ વ્યવસ્થા કરી, અને એક દિવસ હરદાર અને કનખલ જોવામાં માળી યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું. અમને યાત્રાએ જવાની ઉતાવળ હતી, પણ વાચકને સાંભળવાની ઉતાવળ તો ન જ હોય. તેઓ મને હરદારનું અને કનખલનું જરા વિમતવાર વર્ણન આપ્યા વગર તો છોડે જ નહિ, એટલે પ્રથમ તેની વાત નીચેની રીતે કરવી જોઈએ.

ગંગાદ્વાર

૬ રિક્કાર, કનખલ અને જવાલાપુર ત્રણ મળીને એક સમષ્ટિ છે. હરિક્કાર એટલે યાત્રાળુઓનું નગર, જવાલાપુર એટલે પંડાઓનું નગર અને કનખલ એટલે સંન્યાસીઓનું નગર. ત્રણે પાસે પાસે છે છતાં અલગ અલગ છે. ત્રણે ઠેકાણે મિશ્ર વસ્તી છે. ત્રણે ઠેકાણે મોટી મોટી ધર્મશાળાઓ છે, સદાવ્રતો છે અને વિદ્યાલયો પણ છે. ત્રણમાં કનખલ ને હરદ્વાર બે જૂનાં છે અને પુરાણોમાં બનેલું માહાત્મ્ય ખૂબ વર્ણવેલું છે. કનખલથી થોડે દૂર નદી પાર આર્યસમાજીઓનું પ્રખ્યાત ગુરુકુળ છે; હરદ્વાર અને જવાલાપુર વચ્ચે સનાતનીઓનું ઋષિકુળ છે; અને ખુદ જવાલાપુરમાં ઋષાપકુળ જેવા સનાતની 'ઢંગનું' પશ્ચ આર્યસમાજ મતનું જવાલાપુર મહાવિદ્યાલય છે. ત્રણે સંસ્થાઓનો હિદેશ પોતપોતાના મત પ્રમાણે સ્વધર્મનો ઉદ્ધાર કરનાર ચુસ્ત ધર્મપ્રેમી અને ધર્મોપદેશક તૈયાર કરવાનો છે. ત્રણેને લાગે છે કે અસરકારક ધર્મોપદેશ કરવા

માટે અંગ્રેજ ભાષા અને લૌકિક વિદ્યાનું સંગીન જ્ઞાન હોયું જોઈએ. જ્યારે હું પહેલવહેલો આ ત્રણે સંસ્થાઓ જોઈ આવ્યો ત્યારે મારા પર એવી છાપ પડી કે ત્રણે સંસ્થામાં સંસ્થાપકો અથવા અધ્યાપકો કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્મિક ઝડપ જોઈ હતું, અને મતાગ્રહ કરતાં સ્વદેશપ્રેમ વધારે હતો. આર્યધર્મ કે હિન્દુધર્મ કરતાં રાષ્ટ્રધર્મની અસર એમના ઉપર વધારે હતી. મુસાફર તરીકેની મારી પ્રથમ છાપ જ હું અહીં આપું છું. ત્યારપછી એટલે કે યાત્રા પૂરી કર્યા પછી આ ત્રણે સંસ્થા સાથેનો મારો પરિચય વધ્યો. તેમને વિષે કહેવા જેવું ખૂબ છે, પણ યાત્રાવર્ણનમાં તે ન આવવું જોઈએ.

એક સંસ્થાએ માફ ધ્યાન વિશેષ ખેંચ્યું, અને તે મુનિમંડલ આશ્રમ. આ સંસ્થા હરદ્વાર સ્ટેશન અને ઋષિકુળ વચ્ચે છે. મુનિમંડલ આશ્રમ વિદ્યાલય નથી પણ એક જાતનું ધર્મતત્ત્વ સંશોધન મંદિર છે. અહીંનાં ધર્મગ્રંથભાણ્ડાર સરસ છે; એકાન્તમાં બેસી ધર્મચિન્તન અને અધ્યયન કરનાર માણસને બહુ જ ઉપયોગી થાય એવો છે. આ સંસ્થામાં હરિવંશની એક ભારે પોથી છે. પોથીના દરેક પાના ઉપર એક કે વધારે સુંદર ચિત્ર, તેની આસપાસ જાતજાતની સોનેરી વેલો, અક્ષર તો મોતીના દાણા જેવા અને ચિત્રકામ જયપુરી પદ્ધતિનું અને અત્યંત મનોહારિ, દરેક ચિત્ર નીચે તેનો પરિચય; તે મરાઠી ભાષામાં છે છતાં તેની લિપિ મરાઠી પદ્ધતિની નથી, એટલે મને લાગે છે કે આ અપૂર્વ ગ્રંથ કોઈ મરાઠા સરદારે

જયપુરી કારીગરો પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો. મેં વડોદરા, જયપુર તેમજ બાંકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયબ્રેરીના ચિત્રસંગ્રહ જોયેલા છે. બનારસના રામના મહેલની અંદર દીવાલો પર તુલસીરામાયણના જે પ્રસંગો ચિત્રેલા છે તે પણ જોયેલા છે. છતાં આ હરિવંશની અંદર આપેલાં ચિત્રો અને વિવિધ પ્રસંગો જોઈ મને અપૂર્વ આનન્દ થયો. હિન્દી કારીગરીની ‘આલા દરગજ’ ની વસ્તુઓ ક્યાં ક્યાં પડી હતી, ક્યાં ક્યાં સડતી હતી અને કેટલી દેશવટો ભોગવતી હતી એનો વિચાર આવતાં મન ઉદ્વિગ્ન થયું. કેટલાંયે મન્યો લાંડન મ્યુઝિયમમાં કે બર્લિન મ્યુઝિયમમાં ગયા છે, કેટલાંયે ચિત્રો અને મૂર્તિઓ ખોરડન મ્યુઝિયમમાં આજે વિરાજે છે. પોતાની આવી વિડંબના થતી જોઈ બારતકળા પોતે મુકીને રોતી હતી એવો વિચાર મનમાં આવ્યો કે તે જ ધડીએ મ્હોડામાંથી કેશવસુતની નીચેની લીટી સરી પડી:

‘ દેવા રે ! ’ મગ તી સ્ફુન્દે

‘ એવઢા તરી લામૂ દે ’

ત્યાંના સાધુ લાયબ્રેરિયન મને પૂછવા લાગ્યા, “ તમે શું જોયા ? ” મેં કહ્યું, “ કુછ નહિ, સ્વામીજી, મેં પછી ચાહતા કું કે એસે રત્ન દેશ કે દેશ મેં હી રહેં. વઢોદા જૈસી કૃષ્ણ કા જતન કરતી થી વૈસે હી આજ દસિ હરિવંશ કા જતન હોના ચહિએ. ”

આ તો મધી થઈ રહેલાંજ આધુનિક પદ્ધતિની સંસ્થાઓ. બૂની પદ્ધતિના અખાડાઓ, મુરાજી અને સાધુ-

ઓની કોઠીઓ તો અહીંનાં જોઇએ તેટલાં છે. શીખ ધર્મ-
શાળાઓ, હંદાસી પંથનાં મકાનો, શાંકરમતના દલનામી
અમાંડાઓ તો આવા ક્ષેત્રમાં હોય જ. હરદ્વારમાં પણ
અહલ્યાબાઇ હોળકરનું અમલ્લેત્ર છે જ. અમલ્લેત્ર જોવા
હું ખાસ ગયેલો. અહલ્યાબાઇ એટલે મહારાષ્ટ્રની ધર્મમદા,
મહારાષ્ટ્રનું દાનપુષ્પ. અહલ્યાબાઇ એટલે મહારાષ્ટ્રની
નારીપ્રતિષ્ઠા, આ પુણ્યસ્થાન રાણીએ માતૃવત્ પ્રણતું
પાલન કર્યું, વૈરાગ્યસાધનમાં જીંદગી વીતાડી, કુશળતાથી
રાન્ધ્યું રક્ષણ કર્યું અને આસેતુહિમાચલ તીર્થે તીર્થે
અમલ્લેત્ર સ્થાપી પોતાની કીર્તિ અજરામર કરી. આજે
પણ અહલ્યાબાઇને નામે કાશીથી ગંગાજળની કાવડ
ભરાઇ રોજ રામેશ્વર જાય છે. પણ આમાંનું કશુંયે અહલ્યા-
બાઇએ નામના માટે કર્યું નથી. એક બ્રાહ્મણે અહલ્યા-
બાઇની સ્તુતિનો એક સરસ ગ્રંથ લખી અહલ્યાબાઇને
તે બતાવ્યો. તે સાધ્વીએ બ્રાહ્મણને દક્ષિણ આપી તે
ગ્રંથ લીધો અને પાણીમાં ડૂબાવી દીધો. ખુવાએ મને પૂછ્યું,
“ તમને કોણે કહ્યું કે હરદ્વારમાં અહલ્યાબાઇનું અમલ્લેત્ર
છે? ” મેં કહ્યું, “ એ તો કોઇએ કહેવાની જરૂર જ ન
હોય. મને લાગી જ આવ્યું કે અહીંનાં અહલ્યાબાઇનું
અમલ્લેત્ર હોય જ. ” મને નાનપણનાં સંભારણાં આવ્યાં.
ખુવાને મેં કહ્યું, “ હું નાનો હતો ત્યારે ગોકર્ણમહાબળેશ્વર
ગયો હતો. (ગોકર્ણમહાબળેશ્વર એ હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા
પર હરદ્વારની દક્ષિણે એક પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. મહાદેવ
પાસેથી રાવણને મળેલા શિવલિંગની અહીંનાં સ્થાપના

છે.) ત્યાં પણ અહલ્યાબાઈનું એક અન્નક્ષેત્ર હતું. અમે એની પાસે જ હતર્યા હતા. બપોરે બાર વાગે એક ભૂખ્યો મુસાફર અન્નક્ષેત્રમાં આવ્યો. કહાડેલું અખોટીકું પાછું પહેરી આ અતિથિને જમાડવા જેટલી શ્રદ્ધા ત્યાંના વ્યવસ્થાપકમાં ન હતી, એટલે એણે મારી મારશ્વે અતિથિને 'જમાડવાની સવડ કરી. હું આડ વરસનો પણ નહિ હોઉં. મને જનોઈ પણ દીધું ન હતું, એટલે હું તો હમેશાંને માટે પવિત્ર જ. મેં તરત જ કપડાં ફેંટી દીધાં અને અન્નક્ષેત્રના રસોડામાં જઈ એક થાળી—એક કેળતું પાન પીરસી અતિથિ આગળ મુકી દીધું, કપડાં પહેરી હું મા પાસે આવ્યો અને માને પૂછ્યું કે આ દેવળ કોનું ? માએ જવાબમાં અહલ્યાબાઈ વિષેનું એક લાંબું ગીત ગાઈ સંભળાવ્યું. તે દિવસથી હું અહલ્યાબાઈને પૂજતો આવેલો છું. અહલ્યાબાઈ જાતે ભરવાડ હતી, પણ આજે ગોકર્ણમાં ચુસ્ત બ્રાહ્મણો અહલ્યાબાઈની મૂર્તિની પૂજા કરે છે.

અરે ! પણ હરિદ્વારની વાત છોડી હું ગોકર્ણમાં ક્યાં હતર્યો ? યાત્રા કરનાર માણસ જેમ હમેશાં સ્થાનાન્તર કરે છે તેમ તેને વિષયાન્તર કરવાની પણ ટેવ હોય છે. પ્રવાસી વાતુડીઓ તો હોય જ. હરિદ્વારના ગમે તે અખાડામાં તમે જાઓ તો ત્યાં દેશદેશાન્તરની વાતો કરનાર સંન્યાસીઓ તમને મળી આવે. જવાલાપુરમાં કશી મુસાફરી કર્યા વગર બાપા હિન્દુસ્તાનની વાતો કરનાર પંડાઓ તમને મળે. દરેક એટલે જ કે સંન્યાસીઓ તમારી સાથે નિરપેક્ષવૃત્તિથી વાતો કરે, બ્યારે પંડાઓ તમે માલદાર હો તો જ તમારી

સાથે વાતો કરે. છતાં એમની વાતમાં માલ હોય જ છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

સાંજરે તડકો ઓછો થાય એટલે ગંગાજીને કાંઠે ધાટ ઉપર હજારો ને લાખો યાત્રાળુઓ ભેગા થાય છે. મુંબઈમાં જેમ ચોપાટી પર બીડ થાય છે તેમ હરદ્વારમાં 'હરિ કી પાયડી' પાસે લોકોની બીડ થાય છે. ઠેકઠેકાણે 'સાધુસતો' અને ધર્મપ્રચારકો વ્યાખ્યાન આપે છે, ભજનકીર્તન કરે છે. ફેરીવાળાઓ વેપાર કરે છે અને ઘેરાંઓ માગણુ સાધુ તરફથી થતી બધી હેરાનગત સહન કરીને પણ પોતાની પ્રસન્નતા જળવી ગંગાના પ્રવાહમાં દીપદાન કરે છે. દીપદાન એ મુગ્ધ સ્ત્રીસંસારનું એક અનુપમ દ્રવ્ય છે. અસંખ્ય જીવો જીવનસ્તોત ઉપર સુખદુઃખનાં મોઝાં પર થઈને ભાગ્યના પરવતી લહેર પ્રમાણે આમતેમ નાચતા જાય છે, કેટલાક શરૂઆતમાં જ ડુબી જાય છે, કેટલાક કશો અતુભવ મેળવ્યા વગર સામે કાંઠે પહોંચી જાય છે, કેટલાક બચ્ચેની નેડી થઈ જાય છે, કેટલાક પોતાની નાનકડી હોડી જ બાળી નાખે છે અને આ રીતે બે ક્ષણ દીપ્તિ ખતાવી લુપ્ત થઈ જાય છે, કેટલાક પોતાના સૌમ્ય તેજની આસપાસ અમુક સ્નેહનો સંગ્રહ રાખી ખૂબ દૂર સુધી સહીસલામત જાય છે અને બીજાઓને દિશાદર્શક થઈ પડે છે. આનું જ દીપદાન એ એક પ્રતીક છે. એક તરફથી અસંખ્ય દીપોની વિશૃંખલ હાર ભાગ્યસ્તોતમાં તણાતી જાય છે, અને બીજી તરફ મન્દિરોમાં અસંખ્ય ઘંટાઓનો તાલખદ્દ રણકાર હવા પર અનન્તના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે અને ગંગામૈયા એકબીજા સાથે લડીલડીને મુરખ અને અહિંસક બનેલા કંકર

સાથે રમતી રમતી અને હસતી હસતી આ બધું સાંભળે છે. કેવું કાવ્યમય દ્રશ્ય ! આકાશમાં તારાઓ પણ ક્ષણવાર સ્તબ્ધ બની આ બધું નિહાળે છે. પોતાનું સનાતન સંગીત ચંબાવી રાખી તારાઓ ધંટાનાદ સાંભળતા હશે અને પોતાનું દિવ્ય નર્તન ચંબાવી દીપમાલાની શૌભા નિહાળતા હશે. ગંગામૈયા પોતાના કલરવથી કહેતી હશે કે “ હિન્દુસ્તાનમાં આવેલાં દેશદેશાન્તરનાં સંતાનો મારા પ્રિય કંકરોની પેઠે સહિષ્ણુ અને અહિંસક બની એકત્ર રહેશે એમ સાખીત કરનાર હું ભારતની સંસ્કૃતિ છું. ”

ચન્દ્રમા અસ્ત થયો અને અમે ગંગાજીને કાંઠે કાંઠે ચાલતા કનખલ આવી પહોંચ્યા. રસ્તામાં ઘાસની સાદડીનાં બનાવેલાં કેટલાંયે ઝુંપડાં અમે જોયાં. એ ઝુંપડાંની રચના, એની સાદાઈ, એની સુંદરતા અને ટાપટીપ જોઈ હું ખુશ થયો. સાધુઓમાં મકાનો વિષેની અભિરુચિ બહુ જ ઉંચા દરજ્જાની હોય છે અને પોતાના ઝુંપડાંની આસપાસની સ્વચ્છતા પણ તેઓ બહુ જ ચીવટપૂર્વક જાળવે છે. આધુનિક સૂઝ છોડી દઈ તમે તેમની સાથે બજો તો તેમનામાં કેટલીયે ખાનદાની, બહુશ્રુતતા અને તિલ્લિકા તમે જોઈ શકો. સાધુઓમાં જેમ એક ખોટો ખ્યાલ રહે છે કે હૈટ, સ્ટોકિંગ અને ચરમાં પહેરનાર લોકો નાસ્તિક અને ધર્મ-બદ્ધ હોય છે, તેમ સુધરેલા લોકોને પણ લાગે છે કે દરેક ભગવી કંથાની નીચે એક નવરો, ધૂર્ત અને આળસુ પાખંડી હોય છે. બાહ્ય આકારની પૂજા જેમ અજ્ઞાન સૂચવે છે તેમ બાહ્ય આકાર પરથી કેળવેલો તિરસ્કાર પણ તેટલું જ અજ્ઞાન સૂચવે છે.

હરદ્વારમાં પણ અંગ્રેજ બોલી શકનાર સાધુઓની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે એમ જોઈ મને ખોટું તો લાગ્યું જ, પણ અમને અંગ્રેજ બોલનાર સાધુઓ કરતાં અમારો બોલો ઉચ્ચનાર કૃષ્ણીની જ ચિન્તા વધારે હતી, તેથી કનખલથી ખીજે દિવસે સવારે તેની ચોકસી કરવા અમે બીમજોડ તરફ ગયા.

પ્રસ્થાન

રૂઢાંચી ગંગાને કાંડે કાંડે ગંગાત્રીની શોધમાં પહેલવહેલો
 યાત્રી ક્યારે નીકળ્યો હશે તેનો ઇતિહાસ આપણને
 મળી શકે ખરો ? ગંગાત્રી, જમ્નાત્રી, કેદાર, બદરી, અમર-
 નાથ, બેજરનાથ, માનસ સરોવર, રાકસ્તાલ, અમરકંટક,
 મહાબલેશ્વર બધાં તીર્થો નદીનું મૂળ શોધવાની નૈસર્ગિક
 જિજ્ઞાસાનાં પરિણામ છે એમ મને લાગે છે. ઉત્તર દ્રુવ
 તરફ રહેતી આર્ય પ્રજા જેમ ઉજ્જ્વળતા આપનાર સૂરજ
 ક્યાંથી ઉગે છે અને ક્યાં આથમે છે એ શોધવા માટે જ
 બહાર નીકળ્યા અને ચારે ખંડો પર પ્રસરી તેમ હિન્દુસ્તાનના
 સંતાનો નદીનું મૂળ શોધતા શોધતા પોતાનાં દોરને લઈને
 કે એકલા ફરતા હોય એમાં નવાઈ નથી. યાત્રાનો ઉદ્દેશ
 ધાર્મિક હોવા ઉપરાંત લશ્કરી પણ હોઈ શકે છે એમ
 એકવાર હું કહી ચુક્યો છું. લશ્કરી દૃષ્ટિએ આસપાસના
 પ્રદેશનું સ્પષ્ટ કરવાને સમર્થ એવું એક ઉચું સ્થાન અથવા

સંખ્યાબંધ લોકોના કોઇ ઉપયોગમાં આવે એવું જળાશય લાયક કે નાલાયક રાજના હાથમાં રહેવા કરતાં ધર્મચ્યુસ્ત પ્રજાની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બની જાય તો સલામતી વધારે એમ આપણા આદ્ય પુરુષોને લાગ્યું હશે અને ધર્મો રક્ષિત રક્ષિતઃ એ સૂત્રનું ત્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ મળી જતું હશે. કેદાર અને બદરી એટલે તિબ્બત સાથેના વેપારનો નેતિ ઘાટવાળો રસ્તો. આ રસ્તો વરસમાં આઠ નવ મહિના તો બરફથી ઢંકાયેલો હોવાથી બંધ જ હોય છે અને ફક્ત ચોમાસાના દિવસોમાં ખુલ્લો હોય છે. તે જ દિવસોમાં શાન્તિમય વેપાર કે અશાન્તિમય ચડાઇ થઇ શકે છે. આ ચાર મહિનામાં જ જો હજારો યાત્રાળુઓ તે રસ્તે આવજા કરે તો તે રસ્તાનું સ્વાભાવિક રીતે રક્ષણ પણ થાય અને વેપાર પણ સહેલાઈથી વધે. કૈલાસ અને માનસ સરોવરનું પણ એમ જ છે. લેપુ ઘાટ અને ઉંટાધુરા ઘાટ આપણને માનસ સરોવર અને રાક્ષતાલ વચ્ચે થઇને ગ્યાનિમા અને ગડતોક જેવાં તિબ્બતી વેપારનાં મથક તરફ લઇ જાય છે. માનસ સરોવર અને કૈલાસ જનાર માણસ ત્યાં જ કૈલાસવાસી ન થાય તો જરૂર યાત્રાના પુણ્ય સાથે તિબ્બતના અમૂલ્ય ગાલીચાઓ અને ખીજી વસ્તુઓ લઈ આવવાનો.

કોયડા સાથે તેનો જવાબ પણ આપેલો હોય તો જેમ પ્રયત્નનો આનન્દ જતો રહે છે તેમ જ આજે યાત્રાઓનું થયું છે. આજે હિમાલયની યાત્રાઓમાં પણ યાત્રાના રસ્તાઓ ધણે ભાગે સહેલા થઇ ગયા છે. જૂના વખતમાં ગંગોત્રી કે બદરીનારાયણની યાત્રા કરનાર લોકો પોતાની માલમત્તા પોતાનાં દીકરાદીકરીને વહેંચી નાખતા,

પધાં સગાંવ્હાલાંને મળી આવી વિદાય લેતા અને લડવા જનાર સિપાહીની પેઠે મોતનું તેડું સ્વીકારીને જ પ્રસ્થાન કરતા. એમને મોત ન આવે તો એ વાંક એમનો નહિ; એ તો મોતની બેદરકારી કહેવાય. આજે બદરીનારાયણમાં પણ યાત્રાના દિવસોમાં તાર મોકલી શકાય છે અને મની-આર્ડરથી પૈસા મંગાવી શકાય છે. ગંગોત્રી જમ્નોત્રી તરફ આટલી સગવડ નથી એટલે ત્યાં હજી પુણ્યાંશ બાકી રહ્યો છે.

બીમગોડથી રહેજ આગળ ગયા પછી અમને ફૂલીઓનું સ્થાન જડ્યું. અમારે એક જ ફૂલી જોઈતો હતો પણ અમને બે બાઇ મળ્યા. તેમણે કહ્યું, “તમારો બોળે તો એક ફૂલી જેટલો જ છે પણ અમે બે જણુ તે ઉપાડીશું. તમે અમને એક જણુની જ મજૂરી આપો એટલે પત્યું.” તેઓ અમારી બાધા બાળુતા નહોતા એટલે સ્વામીએ મરાઠીમાં કહ્યું, “કાકા, ઠીક છે. આ જ લોકોને આપણે રાખીશું. આપણને એકને બદલે બે ફૂલી મળે છે. રસ્તામાં બંનેને સારી પેઠે ખવડાવીશું એટલે પ્રાણીઓ ખુશ રહેશે. આપણે દરેક મુકામને દિવસે એમને ખીચડી ખવડાવીશું. આ લોકોને ખીચડી તો શીરાપુરી કરતાં પણ વધારે રાજવિલાસી બોજન લાગે છે.” અમે અમારો બોળે કેરાસિંગ અને બાદરને માથે ચડાવ્યો અને ચાલ્યા. ‘ગંગાત્રેયાકી જે.’

હૃષીકેશને રસ્તે

જંગલમાં કોઇ નાગણુ જાય તેમ ટાપ્પી બાણુ પર ધીરજ ઝાડીમાંથી રેલવે ડેહરાદૂન તરફ જતી હતી. ન્યાં સુધી આ રેલવે લાઇન દેખાતી હતી ત્યાં સુધી આપણે પવિત્ર યાત્રા કરવા ઉપડ્યા છીએ એવો ભાવ મનમાં કેમે કરીને આવે નહિ. પણ અમારા રસ્તાએ થોડા જ વખતમાં રેલવે લાઇન સાથે અસહકાર કર્યો અને એક સુંદર પૂલ ઉપર થઇને તે જંગલમાં ઘુસ્યો. અમને નીકળતાં સ્હેજ મોડું તો થયું હતું. એટલે સત્યનારાયણ પહોંચતા પહેલાં લગભગ બપોર થઇ ગયા હતા. અહીંયાંનું મંદિર સાફ છે. મંદિરની અંદર લક્ષ્મીનારાયણની આરસપહાણની મૂર્તિઓ પ્રેમભાવ ઉપજાવે એવી આકર્ષક છે. ગોર મહારાજ દક્ષિણની આશાએ અમારી તરફ તાકીને જોતા હતા. શું લક્ષ્મીપતિ સત્યનારાયણ કરતાં અમારાં વદનસરોજ વધારે આકર્ષક હતાં ? બિલકુલ નહિ; પણ મંદિરમાં ઉભી

રહેલી આરસપહાણુની લક્ષ્મી કરતાં અમારા ગળવામાં રહેલી રૌપ્ય લક્ષ્મી વધારે આકર્ષક હતી. અમે કૂવા પર જઈ હાથપગ ધોઈ લીધા, અને મંદિરમાં જરા આરામ કરવા જઈ બેઠા. મને ડોંગરીકર કૃષ્ણ જગન્નાથની નીચલી લીટીઓ યાદ આવી:

ભાગિચા સુદીન રે સુદીન

આમુચા ઉદયલા ભાગ્યાચા

આમુચા ઉદયલા ભાગ્યાચા

આમુચા ઉદયલા ભાગ્યાચા

લક્ષ્મીનારાયણ પાહિલા

દયાઘન દેવ વૈકુંઠીચા

દયાઘન દેવ વૈકુંઠીચા

દયાઘન દેવ વૈકુંઠીચા.

લોકગીતના રાગમાં તાર સ્વરમાં ગાનાર મારા જેવા સંગીત-શૂન્યનો સાદ સાંભળી કેટલાક લોકો ત્યાં ભેગા થયા. મારો તાર તૂટ્યો અને લજ્જાથી ફળેત થયેલું મેં લઈ હું બહાર નીકળ્યો.

ત્યાંથી રહેજ આગળ ગયા ત્યાં એક નાનકડું ઝરણું વહેતું હતું અને આસપાસની ઝાડીમાં કેટલાક લોકો પાક-ક્રિયા સિદ્ધ કરતા હતા. અમે પણ એક પાકાનુકૂલ સ્થાન શોધી કહાડયું અને યુગ્મિકાની ઉપાસના શરૂ કરી. રાંધવાનો ધુન્નરો બુવાએ લીધેલો, કેમકે તેઓ સ્વયંપાકી હતા, અને તેમાં વળી દક્ષિણી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ—સ્વામીના કે મારા હાથનું તેમને ચાલે નહિ. એટલે અમને હમેશને માટે એક ભારે

રાહત મળી ગઈ હતી. સ્વામી લાકડાંપાણીની વ્યવસ્થા કરે, હું ચૂસો સળગાવી તૈયાર કરી આપું; જરૂર પડ્યે બનર કરવાનું કામ પણ સ્વામીનું જ. દરેક મુકામે સામાન છોડવો અને ફરી બાંધવો એ કૌશલ્યમાં હું સૌથી પ્રવીણ. (એમાં પણ કૌશલ્ય હોય છે.) અને ખુવા રાંધે ત્યાં સુધી અમે બન્ને ખુવાને કૈંક કૈંક સરસ વાંચી સંભળાવીયે. સ્વામી પાસે થોરોના નિબંધો હતા તેમાંથી આજે સ્વામીએ નૈસર્ગિક માણસનું વર્ણન વાચન માટે પસંદ કર્યું હતું. મારી એક હાથ પહોળી ઘાસની ચટાઈ લઈ પથરા પર પાથરી સ્વામી તેના પર વિરાજમાન થયા. ઘાસની ચટાઈ જંગલના પથરા પર શું ટકી શકે ? સ્વામીને નૈસર્ગિક માણસ બની મારી બહાલી ચટાઈ પ્રત્યે મૂરતા બતાવતા જોઈ હું ચીડાયો. મેં તેમને ઉઠવાનું કહ્યું. પણ જે સ્વામી હોય તે શું કહ્યું માને ? હું સારી પેઠે ચીડાયો હતો. મેં તેમનો પગ પકડી ખેંચવાનો વિચાર કર્યો. જોટલામાં એક ગાંડા જેવો માણસ અમારી પાસે આવ્યો. એણે પાસેના ઝરણાનું પાણી લઈ અમારા પગ પખાલ્યા અને ‘અય મે સફલં જન્મ અય મે સફલાઃ ક્રિયાઃ’ બોલવા લાગ્યો. સ્વામીએ એને કંઈક આપી વિદાય કર્યો અને અમે જમવા બેઠા. ખુવા પીરસે ત્યારે માની પેઠે હેતથી પીરસે. અમે ખાધું, સ્ટેજ આરામ કર્યો અને આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં કૈરાસિંગે અમને ગંભીરતાથી કહ્યું, “આ વેગે ચાલશે તો અમને પાલવશે નહિ. આમ તો ચાર મહિનેય મુસાફરી પૂરી ન થાય. મજૂરીન બધા પૈસા ખાધા ખાતે જ ખરચ થઈ જાય. પછી અમે ઘેર વરસની કમાણી શી લઈ જઈયે ?” બિચારા ક્યાં જાણતા હતા કે થોડા જ

દિવસમાં અમારી મતિ ઝેરથી નથી વધવાની હતી કે અમારી પાછળ દોડતાં દોડતાં એમનો હમ નીકળી જાય. સાંઝ પડ્યે અમે હાથકેસમાં બાળા કાલીકમલીવાલાની ધર્મસાળામાં આવી પહોંચ્યા.

ઉત્તરાખંડની યાત્રા

૧

પ્રસ્થાન

गच्छति पुरः शरीरं

धावति पश्चादसंस्तुતं चेतः ।

મરાઠીમાં એક કહેવત છે કે 'કહે છે તે કરતો નથી ને કરતો છે તે પડતો નથી.' ધણાં વરસ ઉપર ન્યારે હું મારા સ્નેહીઓ આગળ કહેતો કે મારે આવો બનીને હિમાલયમાં જવું છે ત્યારે તે વાત કોઈ સાચી માનતું નહિ. મારા મિત્ર નાગેશરાવ ગુણાજી મારા નિશ્ચયને હસી ટાઢવા ધણીવાર નીચેની વાર્તા કહેતા:

“કાશી અને ગંગા બે બહેનો હતી. કાશીનો વર જરા આકળા સ્વભાવનો હતો. સ્ત્રી ઉપર ન્યારે ન્યારે રીસાય ત્યારે ત્યારે તેને ધમકાવે ‘તું આમ કરીશ તો હું સંન્યાસ લઉંશ.’ કાશી બિચારી દુઃખી થાય અને મંગા પાસે જઈને રૂએ. ગંગાને સંન્યાસ એટલે શું તે કંઈ સમજાય નહિ. ગંગાએ પોતાના વરને પૂછ્યું, ‘સંન્યાસ તે કેવો હોય ? કાશીનો વર હમેશ દયા કરે છે કે હું સંન્યાસ

લક્ષ્મણ, અને કાશી ખિચારી રોજ રૂએ છે. ' ગંગાના વરે (એને આપણે મહાદેવ નામ આપીએ) કહ્યું, ' તારી બહેન નકામી ચિન્તા કરે છે. બોલ્યા કરનારથી તે કંઈ થતું હશે ? વિશ્વનાથ (કાશીનો વર) કંઈ સંન્યાસ લેવાનો નથી. ' ગંગાએ ફરી પૂછ્યું, ' પણ સંન્યાસ એટલે શું ? ' મહાદેવ કહે ' તારે એનું શું કામ છે ? હું કંઈ કહેવાનો નથી. ' ગંગાની જીજ્ઞાસા બહુ વધી. રોજ તે પતિને કહ્યાં કરે 'સંન્યાસ એટલે શું તે મને કહો. વિશ્વનાથ રોજ કાશીને ખીવડાવે છે કે હું સંન્યાસ લક્ષ્ય. '

આમ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યું. એક દિવસ તો ગંગા હઠ લઈને બેઠી કે સંન્યાસ શું તે નહિ કહે. ત્યાં સુધી હું ઉઠવાની નથી. મહાદેવે એક ગેરનો ઠકડો લીધો અને એક લગોટી રંગી. પછી આંત્રી કહે ' પેલી કાતર લઈ આવ.' ભોળી ગંગા કાતર લઈ આવી. પછી મહાદેવ કહે, ' આવ, સંન્યાસ એટલે શું તે તને બતાવું. જો, માણસને સંન્યાસી થવું હોય ત્યારે તે આમ ચોટલી કાપી નાખે છે. (મહાદેવે પોતાની ચોટલી કાપી નાખી.) પછી આમ જનોઈ તોડી નાખે છે. (જનોઈ પણ ગયું.) પછી આમ ગેરઆ રંગની લગોટી પહેરે છે, અને (ધરમાંથી બહાર જઈને રસ્તા ઉપરથી) આમ ધર કાયમનું છોડી દે છે. '

મહાદેવ ફરી પાછો આવ્યો જ નહિ. વિશ્વનાથ હજી ધરમાં જ છે અને કાશીને કહ્યાં કરે છે, ' તું આમ કરીશ તો હું સંન્યાસ લક્ષ્ય. ' પણ હવે કાશી બહેન ખીતાં નથી. રૂએ છે ખરાં, પણ તે ગંગાને મારે. "

આ વાર્તા ગુણાજીએ કેટલીયે વાર કહી હતી. હું ગુણાજીને કહેતો, “ હું કોઈના પર રીસાઈ કે ચીડાઈને ઓછો જ જવાનો છું? હિમાલય મને ખેંચે છે. મને લાગે છે કે માઈ ઘર જ ત્યાં છે. ”

આખરે બન્યું એમ કે મારા પહેલાં સ્વામી હિમાલય ચાલ્યા ગયા. પછી તો ગુણાજી પોતાની વાર્તા મને રોજ સંભળાવે. મારી સાથે મારાં માસી રહેતાં તેમને પણ સંભળાવે અને કહે, “ માસી, હવે તમારે જરાયે ચિન્તા કરવી નહિ. વિશ્વનાથ કોઈ દિવસ પાવો બન્યો છે ? ” આવી આવી મળ રોજ ચાલે.

હિમાલય જવાની મારી ઇચ્છા પ્રબળ હતી; પણ ગંગનાથ વિદ્યાલયમાં હું આચાર્યનું કામ કરતો તે કેમ કરીને છોડાય ? વિદ્યાલય છોડવાનો વિચાર સરખો. મારા મનને અડકી શકે તેમ ન હતું. હિમાલય જઈ જઈ કરતો; પણ કેમ જવાશે એની કલ્પના પણ મને ન હતી, તેની ચિન્તા પણ ન હતી; કેમકે માઈ ચિત્ત હમેશાં ગંગનાથમાં જ પરોવાયેલું રહેતું. પણ એક દિવસ દિલ્હીમાં દરબાર બરાયો. ત્યાં વડોદરાના સયાજીરાવની કુનસમાં કેડનો ખુણો લઘુ (acute) થવાને બદલે વિશાળ (obtuse) જ રહ્યો, અને મારો હિમાલય જવાનો રસ્તો ખુલ્લો થયો. હું બોલી ઉઠ્યો:

“When I am free how merrily shall I live?
Merrily merrily shall I live now
Under the blossom that hangs on the bough.”

અવતરામને મેં એક કાગળ લખ્યો તેમાં લખ્યું,
' God said let there be no light, and there
was darkness. ' સ્વામીને મેં લાંબો કાગળ લખીને
પૂછ્યું, “ ચેક કાં તુજા સંગે રાહળ્યા તેથે ? ” બુવાએ
કહ્યું, “ હું પણ તમારી જોડે આવીશ.” મેં કહ્યું ચાલો.

વરમાં તો પાછી કોઠને ખચર ન પડતી જોઈયે. મેં
એક સુંદર હાંટિંગ કોટ શીવડાવ્યો, ખમીસ શીવડાવ્યાં,
ખિસ્તરો લઈ લીધો; તુકારામાચો ગાથા, ભગવદગીતા, ઉપનિષત્,
દુર્ગાસપ્તશતી અને મનાચે શ્લોક એટલી ચોપડીઓ સાથે
લીધી; અને અમે ચાલ્યા.

વાંચનારને થશે કે આટલી ચોપડીઓથી મારા જેવા
ચોપડીચુબકને સન્તોષ શી રીતે વળ્યો હશે ? શંકા સાચી
છે, પણ તે વખતે હું ‘ વિરક્ત દશાની મસ્તી ’ માં હતો;
અથવા એ દશામાં હું એમ માનતો. છતાં સારી સારી
ચોપડીઓની ચુંટણી કરીને તેની એક પેટી તો મેં આવમોડે
સ્વામી પર મોકલી જ દીધી હતી.

અમે ચાલ્યા, ટ્રેન વેગે ચાલ્યા; પણ અમારી કલ્પનાઓ
તો પવનવેગે—પવનવેગે તો શું, મનોવેગે ચાલતી. મને
થયું કે હું મહારાષ્ટ્ર છોડીને જાઉં છું. કદાચ પાછો
ન પણ આવું. હવે મરાઠીના મીઠા બોલ ફરીને ક્યાં
સાંભળવા મળશે ? એક તરફ હિમાલય ખેંચતો હતો, બીજી
તરફ મહારાષ્ટ્રનો મોહ ટૂટતો ન હતો. હૃદય આગળ
ટોડતું હતું, પણ પગ ઉપડતા ન હતા. આખરે વિચાર કર્યો
કે જોવાની રમણીય નિર્સર્ગશ્રી નિહાળવામાં આઠ દસ

દિવસ ગાળ્યા વગર તો ન જ જવું. ચૈત્રી પડવાથી રામ-
નવમી સુધી ગોવામાં રહો, સન્ત મુકુન્દરાજનાં કીર્તનો
સાંભળ્યાં અને ઉદાસ અન્તઃકરણે ગોવા છોડ્યું.

સમુદ્રમાર્ગે અમે મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં મારે ખાસ કામ
તો કશું હતું નહિ, પણ કેમે કર્યે મારાથી મુંબઈ છોડ્યું જાય જ
નહિ. મુંબઈ એ મહારાષ્ટ્રનું છેલ્લું દર્શન હતું. મહારાષ્ટ્ર પર મને
આટલો રાગ હશે, મરાઠી ભાષા મને આટલી વહાલી હશે એની
કલ્પના મને આટલા દિવસ હતી જ નહિ. હું મહારાષ્ટ્રી
હું એ ભાવના જ્યારે મેં મુંબઈ છોડ્યું ત્યારે જ ખરેખરી
જાગી ઉઠી. મુંબઈથી હું વડોદરે આવ્યો. પ્રેત થયેલો
જીવાત્મા જેમ પોતાના મૃત દેહને અનેક મિશ્રિત ભાવથી
જુએ તેમ-તેવા જ મિશ્રિત ભાવથી ગંગનાથ વિદ્યાલયનું
મકાન, ઘોડદોડ પરનું અમારું શાન્તિનિકેતન, સઘળું મેં
છેલ્લી વારનું જોઈ લીધું. પ્ર. સાહેબ પાસેથી તેમનો આશીર્વાદ
લીધો અને શિવજયન્તિને દિવસે સીમોદગ્રંથન કર્યું.

ભુસાવળ-જળલપુર સુધી મરાઠી ભાષા સંભળાતી
હતી. બાવળનાં ઝાડ પણ દેખાતાં હતાં. જળલપુરમાં મેં
ત્રણ ચાર કલાક ગાળ્યા. ત્યાં મારા એક મિત્ર રહેતા હતા.
એમને જોળી કાઢીને હું મળ્યો અને એમને ત્યાં જમ્યો.
મને થયું કે આ મારું છેલ્લું મહારાષ્ટ્રી ભોજન. જળલપુર
હિન્દુસ્તાનની બરાબર મધ્યમાં છે. ત્યાંથી થોડે છેટે તપસ્વી
માતા નર્મદા વહે છે. પાસે આરસપહાણના પ્રખ્યાત
પહાડ પણ છે.

સામાન્ય સરે નીકળ્યા હોત તો સ્વાભાવિક રીતે જ હું એ બધું જોવા જાત. પણ ઉપર હું કહી ગયો કે તે વખતે તો હું ‘વિરક્ત દશા’ માં હતો. અમે સીધા અલાહાબાદ પહોંચ્યા. ત્યાં મેં પિતાશ્રીનાં અસ્થિ ત્રિવેણીસંગમમાં વધરાવ્યાં અને શ્રાદ્ધ કર્યું. અલાહાબાદ બહુ જ મોટું શહેર છે. ગંગાચમુનાનો ત્યાં સંગમ છે. હિન્દુમુસલમાન સંસ્કૃતિનો પણ ત્યાં સંગમ છે. હુકા અને ટમટમ તરફ મુસાફરોનું ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહેતું નથી. જ્યાં જાઓ ત્યાં હુકાનો ‘ગુડુડુડુ ગુડ’ અવાજ. ટમટમ એટલે એક ભુંડી ભૂખ જેવી ઉંચી બેડકનો એક ઘોડાનો એકો. ઘોડાનું જીન પણ ચીંચરાંનું બનાવેલું માખીઓનું જાળું ! ગાડીવાળો ગાડીમાં બેસે અને પાછળ બે ઉતાડો પેડાનો કાદવ ઉડતો અટકાવવા માટે જડેલી પાટલીઓ પર અવળાં મ્હોડાં કરીને બેસે ! અલાહાબાદમાં ખુશરબાગ જોવાલાયક છે. અંગ્રેજી મકાનો પહોળાઈ કરતાં ઉંચાઈમાં વધારે હોય છે, અને તેથી પોતાની ઉંચાઈ તરફ જોનારનું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. મુસલમાની મકાનો ઉંચાઈમાં નાનાં નથી હોતાં, પણ તેમાં ઉંચાઈને છાજે એવી પહોળાઈ રાખેલી હોય છે, તેથી તે ભવ્ય છતાં નિરહંકારી દેખાય છે. આ બેદ ખુશરબાગ જોઈને મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. ગંગાચમુનાનો સંગમ અલાહાબાદથી સ્કેજ છેટે છે. તે સ્થાનને દારાગંજ કહે છે. સંગમ ઉપર સમ્રાટ અકબરે બાંધેલો સુંદર કિલ્લો છે. કિલ્લાની અંદર સમ્રાટ અશોકની એક લાટ છે. લાટ એટલે એક સળંગ પથરનો ચાંભલો. એ જ લાટ પર ચક્રવર્ત

સમુદ્રમુખનો લેખ પણ છે. કિલ્લામાં અક્ષયવટ કરીને એક સ્થાન છે તે બોંયરામાં છે. બોંયર લાઘુ પહોળું છે અને ખૂણાઓમાં તેમજ વચમાં પણ પ્રાચીન કારીગરીની મોટી મોટી મૂર્તિઓ છે. તેમાંની કુબેરની મૂર્તિએ માંડ ખાસ ધ્યાન ખેંચું. બોંયરાની અંદર વડનું એક બહુ જ જળરૂં થયે છે. એ જ અક્ષયવટ. અક્ષયવટ પરથી ગંગાયમુનાના સંગમમાં ઝંપલાવીને આત્મહત્યા કરવાથી પાપ નથી લાગતું, કલટી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, એવી જૂની માન્યતા હોવાથી કેટલાક યાત્રાળુઓ આ વડ ઉપરથી દેહત્યાગ કરતા. પણ જાણે આવા માંડપણથી કંટાળ્યો હોય એમ ગંગાયમુનાનો સંગમ ત્યાંથી ખસી ગયો છે. અકબરે આ અક્ષયવટની આસપાસ કિલ્લો બાંધીને એ માંડપણ અટકાવવાનો કાયમનો બંદોબસ્ત કર્યો છે. જ્યાં ગંગાયમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાં જ સરસ્વતી ગુપ્ત વહે છે એવી માન્યતા હોવાથી આ ક્ષેત્ર ત્રિવેણીસંગમ કહેવાય છે. બીજાં તીર્થો કરતાં એનું માહાત્મ્ય વધારે હોવાથી આ પ્રયાગને પ્રયાગરાજ કહે છે. પોતાનાં હાડકાં આ પવિત્ર સ્થાનના જળમાં પડે એવી દરેક ભાવિક હિન્દુની ઇચ્છા હોય છે. સંગમની ઉપરવાસથી ગંગા એ શુદ્ધ ગંગા ગણાય છે અને ત્યાંનું જ પાણી લોકો મુન્દર ધાટીલાં પાણીમાં ભરી ભરીને ‘ગંગાજળ’ તરીકે લઈ જાય છે. જૂના વખતમાં દરેક ઘરમાં ગંગાજળ અવશ્ય રહેતું અને મરવાની ઘડીએ ગંગાજળનાં બે ચાર ટીપાં મ્હોડામાં મુકવાનું લોકો ભૂલતા નહિ. સંસ્કૃતિની એકતા અથવા રાષ્ટ્રીયની ભાવના આવી રીતે રહેજે પોષાતી.

પ્રયાગરાજના વિસ્તીર્ણ તટ પર બાર વરસે એક વાર કુંભમેળો ભરાય છે. કુંભમેળામાં લાખો સાધુઓ ભેગા થાય છે, જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓને અધિકારી ગુરુ મળે છે, ધર્મની ચર્ચા ચાલે છે, સન્તમહન્તોનાં દર્શન થાય છે અને ધર્મ-ગમ્ય તથા થાય છે. કુંભમેળામાં કેટલીક વાર તામસવૃત્તિ સાધુઓ પરસ્પર લડીને એકબીજાનાં લોહીથી ત્રિવેણીને રાતી કરી મુકે છે અને પોલીસ આવીને તપાસ કરે તે પહેલાં રેતીમાં ખાડા કરી તેમાં મડદાંને દાટી દે છે. હજારો સાધુઓ ત્યાં ઉભા હોય છે, છતાં પોલીસને એક પણ સાક્ષી મળતો નથી. ગુન્હેગારને સજા મળ્યાથી સામાન્ય સમાજમાં ગુન્હા ઘટ્યા નથી અને આવા સાધુઓને સજા ન થવાથી તેમનામાં ગુન્હા વધ્યા નથી. આ વાત વિચારવા જોવી છે.

અલાહાબાદમાં પાણિની ઑફિસ કરીને એક અન્ય-પ્રકાશક સંસ્થા છે. સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્ય અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે આ સંસ્થાએ ઘણું બહાર પાડ્યું છે. આ સંસ્થાના સંચાલક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે અને એમનો જિસાદ પ્રશંસનીય છે. પણ આ બધી ધાર્મિક સેવાનો લાભ દેશી ભાષાને મળતો નથી, અંગ્રેજી ભાષાને મળે છે, એ જોઈને દુઃખ થાય છે. પણ યાત્રા માટે નીકળેલા આપણે આવી સંસ્થાઓ જોવા માટે થોભી શકતા નથી. તેથી ચાલો દાશી પહોંચીયે.

એલો ગંગા મૈયા કી જય !

અમરપુરી વારાણસી

કાશી જુ હું એકવાર પહેલાં પણ આવેલો. છતાં પરિચયને લીધે ઉત્પન્ન થતી અવગતિ મારામાં અવતરેલી ન હતી. ટ્રેનમાં બેસીને ગંગાજીના પૂલ ઉપરથી જ્યારે હું પસાર થતો હતો ત્યારે કાશીજીનું એ અદ્ભુત દૃશ્ય જોઈ હું ગદ્ગદિત થયો. મધ્યપૂડા પર બેઠેલી માખીઓ ગણુગણુટ કરતી હોય એવો અવાજ કાશીજીમાં હમેશાં દરથી સંભળાય છે. વારણા નદીથી અસી નદી સુધીના દરમિયાનમાં સૌથી વધારે ધ્યાન તો ઔરંગઝેબની મસ્જિદના ગગનસ્પર્શી બે મિનારાઓ ખેંચે છે. મિનારાઓ જોઈને એક વિચારપરંપરા મનમાં જાગૃત થઈ. મેં મનમાં કહ્યું, “આ બે મિનારા પાછળ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું પરમ રહસ્ય—ચરમ રહસ્ય છૂપાયેલું છે. ઔરંગઝેબે ધાર્મિક ઝનુનના આવેશમાં આવીને કાશીજીનું કેન્દ્ર, હિન્દુ ધર્મનું તિલકાવશ્વરનાથનું મંદિર તોડી નાખ્યું અને મંદિરની જગાએ એ મસ્જિદ ચણાવી છે. હજી એ મસ્જિદના પાછળના ભાગમાં મૂળ મંદિરના અવશેષ જોવામાં આવે છે. ઔરંગઝેબનું મરણ થયું. મોગલ

સામ્રાજ્યની પડતી થઇ. હિન્દુ પાદશાહી સ્થાપવા ઇચ્છનાર મરાઠાઓનો દોર દિલ્હી પર ચાલવા લાગ્યો. મરાઠા સરદાર હરિદાસના પંડાઓને ભૂમિદાન કરવા લાગ્યા. છતાં આ હિન્દુઓને કાશીજી જેવા પવિત્ર ધર્મક્ષેત્ર ઉપર ઇસ્લામી પતાકા પેટે વિરાજતી આ મસ્જિદ તોડી નાખવાનો વિચાર સરખો ન આવ્યો. આજે એ મસ્જિદ ઇસ્લામી ધર્મના વિજયની પતાકા રહી નથી, પણ હિન્દુ લોકોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય લગભગ દેશભર વ્યાપી ગયું હતું તે વખતે ખતાવેલી સાહસજીતાની ધબ્બ છે; અને કાશીજી જનાર ધર્મચુસ્ત હિન્દુ યાત્રાળુઓ આ મસ્જિદના મુખવરને (રખેવાળને) જે પૈ પૈસો દક્ષિણા આપે છે તે હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેના પ્રેમલેખ ઉપરની સ્નેહમુદ્રા છે. હિન્દુ જાતિનો આ પ્રેમમન્ત્ર અંગ્રેજો કળી શકતા નથી, પછી તેનો સ્વીકાર તો ક્યાંથી જ કરે ? તેથી જ કાનપુરના કુવા ઉપર લખેલા પોતાના દેવલેખને સુરક્ષિત રાખવા માટે સરકારે ત્યાં ગોરાઓનો પ્રહરો રાખ્યો છે, અને દિલ્હી શહેર આગળ તલવાર ડિગામીને ઉભા રહેલા સેનાપતિનું બાવલું ઉભું કરવામાં ભારે પુરુષાર્થ માન્યો છે. ”

આવા વિચારોના પ્રવાહમાં હું કેટલેયે તણાઇ જાત, પણ પૂલ નીચેના મંગાના શાન્ત પ્રવાહે મને શાન્ત કરી દીધો. પણ આ શાન્તિ ઝાઝો વખત ટકવા પામી નાહ. સ્ટેશન પાસે આવ્યું ત્યાં મારા હૈયામાં એક ભારે બીક પેસી ગઇ. પંડાનાં ઝુંડ મારી ખુદે લાગશે એ ખ્યાલથી મારાં ગાત્ર દીલાં થઈ ગયાં. રશ્મિયાના જંગલનો કોઇ મુસાફર પોતાની

પાછળ વરનાં ઝુંડ પડેલાં જોઈને પણ એટલો તો નહિ ડરી ગયો હોય. ખીતો ખીતો હું દ્રેનમાંથી ઉતર્યો અને એક ગાડીવાન પાસે જઈ તેને કહ્યું, “ ભાઈ, જે ભાડું લેવું હોય તે લે, પણ એકદમ મને ચાહીથી દુર્ગાધાટ તરફ લઈ જા.” ગાડીવાને ગાડી તો હાંકી, છતાં બે પંડાઓ પોતાના ચોપડા બગલમાં રાખી મારી પાછળ દોડ્યા. માંડમાંડ હું એમના પંજમાંથી છટકવા પામ્યો અને અનન્તભટ્ટને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

અનન્તભટ્ટ બહુ સજ્જન માણસ. પોતાનો કર્મકાંડ સારી રીતે ચલાવતા. યજમાનોની સારવાર પોતાની ખાનદાનીને છાજે એ રીતે કરતા અને પોતાની આવક વધારતા. નાણાંની ધીરધાર પણ કરતા. રાતે એમને ત્યાં હું જમવા બેઠો ત્યારે એમણે મારી બે બાજુએ સગડી મુકેલી. સગડીની જરૂર જણાતી હતી છતાં હું જરાક અયોગ્ય એશઆરામ ભોગવું છું એવો ખ્યાલ મારા મનમાં આવ્યો. સૂતા પહેલાં મને પંડાઓનો વિચાર આવ્યો. મને થયું અનન્તભટ્ટ પણ એક જાતના પંડા જ છે. એ અહીંયાં ન હોય તો મારી યાત્રા સારી રીતે થાય નહિ. વિલાયતમાં દરેક મોટા શહેરમાં હોટેલ્સ હોય છે, હાઉસ-એજન્ટ્સ હોય છે, ટોમસ કૂક જેવી કંપનીઓ હોય છે, દરેક બંદર પર ‘શિપિંગ એજન્ટ્સ’ મળે છે. આપણા આ પંડાઓ આપણા જીવનને અનુકૂળ રીતે એ જ કામ નથી કરતા ? પંડાને કામળ લખો એટલે એ તમને સ્ટેશન પર લેવા આવે, ઘેર લઈ જઈને રહેવાની સગવડ કરી આપે, જોવા જેવાં મંદિરો અને

સ્થળો ખતાવે, એ બધાંનું માહાત્મ્ય પણ કહે, તમારી જોડે બળરમાં પણ આવે. અને એ બધાને માટે લે શું ? જે તમે આપો તે. દુનિયામાં આટલી સોંધી અને સાદી વ્યવસ્થા બીજે ક્યાંય નહિ મળે. ટોમસ કૂક જેવા એજન્ટો તો મુસાફરોને રાજકેદીની પેઠે ફેરવે છે અને તેને માટે ભારે કર લે છે.

ત્યારે આ પંડાઓનો આપણને ત્રાસ શા માટે વધતો છે ? એનું કારણ એટલું જ કે આ પંડાઓને પોતે ગોર અથવા પુરોહિત મંત્રીને ‘ હાઉસ-એજન્ટ ’ અથવા ‘ હોટેલ-કીપર ’ બની ગયા છે એનું પૂરતું ભાન નથી. બે ધર્મો—બે આદર્શો સાચવવા જતાં એમની આ દશા થઇ છે. લોભ અને નિર્લજ્જપણું એ બે એમના ખાસ કેળવાયેલા ગુણો થઇ પડેલા છે. પંડાઓ તો સાચું જોતાં યાત્રાળુઓના ગુરુ કહેવાય. પોતાની ભલમનસાધ અને આતિથ્યધર્મને અનુસરીને પોતાના યજમાનની રહેવા કરવાની સગવડ શરૂ-આતમાં કરી હશે. પછી ધનવાન યાત્રાળુઓને જોઈને બ્રાહ્મણનું હૃદય પણ લોભથી વીધાયું હશે. બ્રાહ્મણો કહે છે કે પંડાઓનો લોભ એ સીતાજીનો શાપ છે. ધન્ય છે આ બ્રાહ્મણોને કે જે પોતાના ખરાખમાં ખરાખ દોષને માટે પણ વ્યાસ કે શૌનક ઋષિને નામે પૌરાણિક આધાર ઉપજાવી શકે છે ! આ ગંગાપુત્રોમાંથી કેટલાક આધુનિક પદ્ધતિ સ્વીકારીને ‘ હાઉસ-એજન્ટ ’ અને ‘ ટ્રાવેલર્સ ગાઇડ ’ બની જાય અને એમ કરીને પણ પોતાની—પ્રતિકા જાળવે તોયે તેઓ ખૂબ રળી શકે અને યાત્રાળુઓનો આશીર્વાદ મેળવે.

બીજે દહાડે અમે મણિકાલ્પકા ઘાટ પર ન્હાવા ગયા. ત્યાં ગંગાજનું પાણી લાઇને ગંગાજીને અભિષેક કર્યો. ચક્રપુષ્કરિણીના તીર્થ ઉપર આગ્યા. પાસે ઉભેલા એક ગંગાપુત્રે કહ્યું, “આધ્યે મહારાજ, સ્નાન કરીજિએ.” મેં એને ના પાડી. ખુવા ચોંકી ગયા. એમણે પૂછ્યું, “કેમ આ તીર્થનું માહાત્મ્ય ઝાઝું નથી શું?” મેં જવાબ વાળ્યો, “કેમ નહિ? એમાં એકવાર ન્હાવા પડ્યા પછી માણસને નરકમાં જવાનું રહેતું નથી. ખુવા સમજી ગયા, છતાં ખુવાના કુતૂહલને તૃપ્ત કરવાને ખાતર અમે તીર્થ પાસે ગયા. તીર્થ ઉપર આરસપહાણનો એક પથર હતો. તેના ઉપર અંગ્રેજીમાં વિક્ટોરિયા રાણીનું નામ અને બીજું કંઈક લખ્યું હતું. અને તીર્થમાં? પાંચ ફૂટ પહોળો અને પચીસ ત્રીસ ફૂટ લાંબો એક ખાડો. પાણીનો રંગ અમે જોઇ શક્યા નહિ, કારણ પાણી પર આ કુંડમાં રોજ ન્હાનાર હજારો યાત્રાળુઓના પરસેવાનો અર્ધો ઈંચ જેટલો થર જામ્યો હતો. છતાં અમારી નજર આગળ સેંકડો યાત્રાળુઓ મરણ પછીનું નરક ટાળવા માટે આ નરકમાં ડૂબકી મારતા હતા. મને થયું કે હજી શરમતો માર્યો આ લોકોને નરકવાસમાંથી માફી આપતો હશે, કેમકે આ કુંડમાં સ્નાન કરનારને સૂઝ ચડે એવો કુંડ હજી નરકમાં પણ ક્યાંથી લાવે? અમે સ્મશાનઘાટ તરફ વધ્યા. ત્યાં ફાડેલાં લાકડાંનો ખડકલો કરી મુકેલો હતો. મને થયું મારે માટે તો નહિ ખડકી મુક્યાં હોય? કાશીજીમાં જે માણસ મરે છે તેના કાનમાં મહાદેવ પોતે તારસ્વરે મન્ત્ર જપી જાય છે, અને કાશીવિશ્વેશ્વર હમેશાં શરીરે તેની

ચિતામસ્મનો લેપ કરે છે. ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો આ રાગ અદ્વિત છે.

આગળ જમીને અમે બિન્દુમાધવનું દર્શન કર્યું. શિદે હોળકરનાં અમ્મછત્રો જોયાં. પુણ્યસ્થોત્ર અહલ્યાગ્રામનું સ્મરણ થયું. કાશીજીથી રોજ રામેશ્વર જતી કાવડનું ચિત્ર દષ્ટિ આગળ તરી આવ્યું. અમે વિશ્વનાથનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંની ભીડ, જમીન ઉપરનો કાદવ અને સડેલાં બિલિપત્રની ગંધ ગમે તેવાં હોય તોપણ કાવ્યમય લાગતાં અને ભક્તિભાવમાં વધારો જ કરતાં હતાં. વિશ્વેશ્વરને ત્યાં બેઠાવ નથી. સૌ સરખું છે. દર્શન કરવા ગમે તે જાય, ગમે ત્યારે જાય. 'મત્ત જાઓ'નું નામ ન મળે. મન્દિરના ગર્ભગૃહની દીવાલમાં એક ત્રાંસુ કાણું પાડેલું છે. એ કાણું રાખવાનું કારણ હું સમજી શક્યો નહિ. પણ મન્દિરની પ્રદક્ષણા કરતાં મેં જોયું કે દુનિયાની મુસાફરી કરનાર ગોરા 'ગ્લોબટ્રાવેલર' વિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરી શકે એટલા માટે એ કાણું પાડેલું છે. અમે ગયા તે વખતે ત્યાં આગળ ટોમસ ફૂકનો એક એજન્ટ બે ત્રણ મહિને મન્દિર વિષે માહિતી આપતો હતો. મન્દિરના શિખર પર જડેલું સોનાનું પતંગ પંજાબકેસરી રણજિતસિંહની શ્રદ્ધાનું એક ચિન્ન છે એમ કોઇએ મને કહ્યું. પાસે જ ઔરંગઝેબની મસ્જિદ છે. અને વચમાં શાનવાપી છે. કહે છે કે જ્યારે યવનો મૂળ મન્દિરને ભ્રષ્ટ્ર કરવા આવ્યા ત્યારે કળિયુગનું માહાત્મ્ય જાણી વિશ્વેશ્વરની મૂર્તિ આ કૂવામાં કૂદી પડી. એ કૂવો ઠેક પાતાળ સુધી ગયેલો છે.

ત્યાંથી આગળ જે મઠમાં રહીને એકનાથ મહારાજે પોતાનો 'નાથભાગવત' અન્થ પૂરો કરેલો તે મઠ જોવા

મયા. સંસ્કૃત ભાષાનું સામર્થ્ય અને પાવિત્ર્ય મારી મરાઠી-માં પણ છે એ આ સ્થાને સિદ્ધ થયું, એ ખ્યાલ આવતાં જ હૃદયમાં ભક્તિનો ઉભરો આવ્યો. તે સ્થાનને મેં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, એકનાથ સ્વામીનું સ્મરણ કર્યું અને ત્રિલિંગસ્વામીનું દર્શન કરવા ગયા. ત્રિલિંગસ્વામી એક સુવિખ્યાત દક્ષિણી સંન્યાસી હતા. તેમણે કાશીજીમાં ધણું મકાનોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. છતાં તેઓ એક પણ નવું મંદિર કે મકાન બંધાવવાની ના પાડતા હતા. આમ કરવાનું કારણ દેખીતું છે. કાશીજીનાં નાનાં મોટાં મંદિર અને તેમાંની મૂર્તિઓની ગણતરી કરીએ તો તેની સંખ્યા ત્યાંની લોકસંખ્યા કરતાં બહુ ઓછી ન થાય એટલી છે. એટલી સંખ્યામાં નવાં મંદિરોનો વધારો શા માટે જોઈએ ?

હિન્દુસ્તાનમાં અનેક સામ્રાજ્યો થઈ ગયાં, અનેક રાજધાનીઓ થઈ ગઈ. આજે તે રાજધાનીઓ કાં તો નામશેષ થઈ ગઈ છે, કાં તો તેમનું રૂપાન્તર નાનાં ગામડાંમાં થઈ ગયું છે. છતાં આ દેવનગરી અનેક સામ્રાજ્યોની ચડતી અને પડતીની સાક્ષી થઈને હજી એવી ને એવી ટકી રહી છે. ભૂતકાળ જો સજીવ જોવો હોય તો તે કાશીજીમાં મળી શકે છે. ગંગા નદી પોતાનું ધાટરૂપી બંધન વારંવાર તોડ્યાં જ કરે છે, અને માની લાત ખાઈને પણ જેમ વાહરડું ગાયને ધાવવા દોડે છે તેમ લોકો પણ ફરીફરીને નવા નવા ધાટો ખાંધ્યા જ કરે છે.

વારાણસીમાં આજે પણ પૂર્વમીમાંસાવાદી કર્મ-કાંડીઓના મથમગમ ચાલે છે; વેદાન્તીઓ દ્વૈત અદ્વૈતનો ઝગડો

ચલાવીને શ્રોતાજનોને ખંડનપ્રાદ આપે છે; વૈમાઠરણીઓ સજ્જે શબ્દને સૂચે છે; બંગાળી અને દક્ષિણી નૈયાયિકો 'ગદાધારી'નો અર્થ કરવા મથે છે; ઇસાઈઓ અને આર્ય-સમાજીઓ વાગ્યુદ્ધો મચાવે છે; વેદીઆઓ દશ મન્યને ક્ષેપ કરે છે; કારીગરો ટાંકણાં મારી મારીને પત્થરને દેવ બનાવે છે; અને કેટલાક જૂદેવો અન્નક્ષેત્રમાં જમી આળસુ બેસી રહીને જીવતા પત્થર બની જાય છે.

આ જ નગરીમાં સત્યસંધ હરિશ્ચન્દ્રને વિશ્વામિત્રના મંત્રણામાંથી છુટવામાં અગ્નિએ અને અન્યજ્નેએ મદદ કરી હતી. આ જ નગરીમાં તુલસીદાસે રામકથા ગાઈ હતી. આ જ નગરીમાં કબીરજીએ હિન્દુ અને મુસલમાન સંસ્કૃતિને ભેગી વણી હતી.

બનારસને કેટલાક લોકો 'The city of the dead and the dying'—મરેલા અથવા મરવાની આણી પર આવેલા લોકોની નગરી કહે છે. પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ હિન્દુસ્તાનની અનેક નગરીઓ નામશેષ થઈ ગઈ છતાં વારાણસી હજી અમરપુરી જ રહી છે, કારણ કાશીજીમાં સનાતન ધર્મનો વાસ છે.

એક દિવસ અમે દશાશ્વમેધ ધાટથી પૂલ સુધી હોડીમાં બેસીને ય્રવા ગયા. ગંગાજીના સ્પર્શથી શીતળ અને પાવન થયેલો પવન મન્દ મન્દ વાતો હતો. જાતજાતનાં મન્દિરો 'મને જો', 'મને જો', કરતાં આંખ આગળ ખડાં થતાં હતાં. અધાંને હું શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કરતો હતો. ચક્રમકના પત્થરના વાંકાચુંકા પાસા જેમ સુશોભિત દેખાય છે તે જ

પ્રમાણે કાશીનાં ઘરોની વિશુદ્ધિ શોભા દૃષ્ટિને આકર્ષે છે. સવારે અથવા સાંજે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો, બાળકો અને જૂદા ગંગામૈયાની કેડ પર રમતાં દેખાય છે.

દશાશ્વમેધ ઘાટ પર એક પરમહંસ રહેતા હતા. તેઓ નમ રહેતા. પહેલીવાર હું બનારસ આવ્યો ત્યારે એમને ફોટો લેવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ તે નિષ્ણ ગયેલો. જેમ જેમ હું ફરે તેમ તેમ તેઓ મારી તરફ પૂંઠ ફેરવ્યે જતા હતા. તે વેળા હું બહુ ખિન્ન થયેલો, પણ પાછળથી મને સૂઝ્યું કે આવા પરમહંસના શરીરનો ફોટો લેવો એ જંગલીપણું છે. આ વખતે હું તેમના દર્શન માટે ગયો, પણ તેઓ ત્યાં નહોતા. કોઈએ કહ્યું કે થોડા દિવસ પર ગંગાની રેલ આવી તેમાં તેઓ તણાઈ ગયા. કેટલાક લોકોએ તેમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમણે પાછા આવવાની સાચ ના પાડી અને ગંગાજીમાં જળસમાધિ કરી

કાશીમાં જેમ અનેક ધર્મ અને અનેક સંપ્રદાય છે તેમ ત્યાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળાના પ્રકાર પણ અનેક છે. બીજે દિવસે તે જોવાને નીકળ્યા. બધું જોઈને સાંજે થિયોસોફિકલ લોકોની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ તરફ આવ્યા. ત્યાં સરસ્વતીનું એક નાનકડું મંદિર જોયું. એક બે બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ ચાદર ઓઢીને ઉઘાડે માથે ફરતા હતા. પાસે થિયોસોફિકલ લોન્જમાં મિસિસ બેસન્ટનું વ્યાખ્યાન હતું. ભવિષ્યકાળમાં મનુષ્ય પ્રાણી કેવાં થશે એ વિષે વિવેચન થયું હતું. વ્યાખ્યાનમાંથી રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં બ્રહ્મચારી ચન્દ્રશેખર કરીને એક સાધુ હતા તેમણે

અમારૂં સ્વાગત કર્યું. ધણી બહાચારીઓ સંસ્કૃત બોલતા હતા. પાસેના રૂઝ્યાલમમાં ચારબાણુ માંદાંઓની માવજત કરતા હતા. સેવાશ્રમની વ્યવસ્થા જોઈ હું ખુશ થયો. એટલામાં બે ત્રણ બંગાળીઓ શહેરમાંથી તંબુરો અને તબલા લાઈને આવ્યા. તંબુરો અને તબલા સાથે તેમણે ગાયન શરૂ કર્યું. સન્તકવિ રામપ્રસાદનું પદ હતું. ગાનાર અદ્ભુત હતા. સાંજે ઘેર ગયા ત્યાં પણ ગાયનના સૂર કાનમાં ગુંજતા હતા.

છેલ્લે દિવસે અમે કાળભૈરવના મંદિરમાં ગયા. ત્યાં હાથે અને ગળામાં કાળા રેશમના દોરા બાંધી લીધા. મંદિરમાં ગયા.

તીર્થસ્થાન મહાકાવ્ય કલ્પાન્તદહનોપમ ।

મૈરવાય નમસ્તુભ્યં, અનુજ્ઞાં દાતુમર્હસિ ॥

કહી કાશીજીના આ કોટવાળની રજા લીધી અને ત્રિસ્થળાની યાત્રા પૂરી કરવાને ગયાજી જવા નીકળ્યા. ગયાના ગયાવળો યાત્રાજીને બહુ હેરાન કરે છે એ હું જાણતો હતો, તેથી ગયાના બધા વિધિઓની દક્ષિણા અને ખર્ચના પૈસા અનન્ત-બટજીને આપી તેની પહોંચ લીધી હતી. ટોમસ ફ્રેક કંપનીને પ્રવાસનો બધો ખર્ચ આપીને કૂપનપુક લઈ રાખવા જેટલી સમવડ આમાં રહેલી હતી.

દરેક હિન્દીએ જાદગીમાં એકવાર. તો વારાણસીનું દર્શન કરવું જ જોઈયે.

ગયાનું શ્રાદ્ધ

કુનિયામાં દરેક વસ્તુ મરે છે. ફક્ત એક મરતો નથી જૂતકાળ. જૂતકાળ ચિરંજીવી છે કેમકે તે નિશ્ચિન્ત છે. મહાસાગરમાં ઝોટ આવે છે, ચન્દ્રનો ક્ષય થાય છે, કુબેર નિર્ધન બને છે, પર્વત ધોવાઈ જાય છે, સામ્રાજ્યો સ્મૃતિમાંથી જૂંસાઈ જાય છે, પણ જૂતકાળને ક્ષય નથી. જૂતકાળ દહાડે દહાડે સમૃદ્ધ થતો જાય છે. પણ તમે એને સાચવી ન શકો, કારણ તમે વર્તમાનકાળમાં રહો છો. જૂતકાળનું વૃક્ષ તમારે આંગણે રાખવું હોય તો તમારી પાસે સ્મૃતિજળ અમાપ હોવું જોઈએ.

દરેક માણસ ઇચ્છે છે કે મારાં પણ મૂળીમાં જૂતકાળમાં હોય. પોતાની સન્તતિ દ્વારા તે ભવિષ્યકાળમાં તો પગપેસારો કરી શકે છે, પણ જૂતકાળમાં પ્રવેશ કરવા માટે જૂતની પેઠે અવળા પગ હોવા જોઈએ. છતાં માણસે એક યુક્તિ શોધી કાઢી છે. દર વર્ષે એકવાર માણસ જૂતકાળમાં

વાસ કરતા પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહનું સ્મરણ કરી મહાંજલિ અર્પણ કરે છે અને ભૂતકાળ ઉપર પણ પોતાનો હક સાબિત કરે છે.

એમ તો ભૂતકાળ બંધ રહે છે; પણ જેમ વિષજી વૈકુંઠમાં રહે છે અને મહાદેવ કૈલાસમાં રહે છે તેમ ભૂતકાળ ગયામાં રહે છે. આજે આટલે વર્ષે ગયામાં પ્રવેશ કરે છે. એ પણ ભૂતકાળમાં રહેજ પ્રવેશ કરવા ખાતર જ. દરેક હિન્દુ ગયામાં જઈ પોતાના પૂર્વજોનું શ્રાદ્ધ કરે છે. આજે મને ગયાનું શ્રાદ્ધ કરવાનું મન થયું છે.

અમે રાતે ગયા પહોંચ્યા. પહેલાં એકવાર ત્યાં ગયો હતો એટલે આ વખતે કશી અગવડ પડે એમ ન હતું. ગયા તીર્થસ્થળ છે, એટલે હજારો કે લાખો માણસો એકીવખતે આવી પડે તોપણ ત્યાં અગવડ પડે એમ નથી. દરેક ઘરમાં કેટલાં માણસ રહી શકે એની નોંધ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કરવામાં આવી છે. આપણા લોકોને ઝાઝી સગવડની જરૂર નથી રહેતી, એટલે દક્ષિણા વિષે જો કશી કચકચ ન હોય તો યાત્રા સુખેથી થઈ શકે છે. તમે સ્ટેશન પર પહોંચો કે તરત જ ગયાવજોના આડતીઆ તમારી આગળ આવીને ઉભા રહે છે, અને તમે ક્યાંના છો, ક્યાંથી આવ્યા વગેરે સવાલો હિન્દુસ્તાનની એકેએક ભાષામાં પૂછી લે છે. તમે જે ભાષામાં જવાબ આપો તે ભાષામાં સંભાષણ શરૂ થાય છે. આ આડતીઆ કોઈ પણ વિદ્યાપીઠમાં સ્નાતક થયા વગર હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાઓ જાણે છે, અને—આકરણનો વાંધો ન ઉઠાવે તો—અસ્ખલિત બોલે છે પણ ખરા.

અમારે ભાગે કાશુ પડો. આવ્યો હતો એની મને યાદ નથી, અને હું માનું છું કે મેં એનું દર્શન પણ કર્યું નથી. તેના મુનીમના મુનીમનો મુનીમ મને સ્ટેશન પર મળ્યો. ને ત્યાંથી એક ઉતારે લઇ ગયો. એની વાચાળતાના ભોગ ન થઇ પડું એટલા માટે મેં પહેલેથી જ એને કહ્યું, “જુઓ ભાઈ, હું એકવાર અહીં આવી ગયો છું. બધા પૈસા મેં અનન્તભટ્ટને બનારસમાં જ આપ્યા છે. હવે અહીંઆં મારે આટલી સવડ જોઈયે છે, એના આ પૈસા લો. મારે આવતી કાલે શ્રાદ્ધ કરવું છે, પણ તે કહ્યુંટકના નૃસિંહાચાર્ય મારફતે જ કરવું છે. તેમને આવતી કાલે સવારે આઠ વાગ્યા પહેલાં અહીં મોકલજો. બપોરે શ્રાદ્ધ થઇ રહે પછી તમારો ચોપડો લઇ આવજો. તેમાં સહી કરી આપીશ. હવે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. જાઓ, કહેલું કામ કરજો અને મને આરામ કરવા દેજો.” મારો આવો મિનનજ જોઈ પેસો બિચારો આભો જ બની ગયો અને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર કલ્પા પ્રમાણે ગોઠવણ કરવા ચાલતો ગયો. આવો અવતાર મેં ધારણ કર્યો ન હોત તો એ માણસ પોતાની આશાળુ વાતોમાં કંઈ નહિ તો મારો અર્ધો કલાક બગાડત.

બીજે દિવસે શ્વેતુ નદીને કાંઠે શ્રાદ્ધ કરવા ગયો. શ્વેતુ નદી ભોંયમાં છે. એને સીતાનો શાપ છે. રેતીમાં બોદીએ ત્યારે પાણી મળે. નદીમાં હમેશાં યાત્રાળુઓની ભીડ હોય છે, અને એ ભીડની અંદર પુષ્ટ અને રૂપાળા ગયાવળા પોઠીઆની પેઠે દક્ષિણની આશાએ ફરતા જોવામાં આવે છે. મેં નદીમાં સ્નાન કર્યું, ઝાણાં આણી તેના ઉપર અર તૈયાર

કર્ચો. વૃત્તિંદ્રાચાર્ય આગ્યા. તેઓ બધા મંત્રો બોલતા હતા અને ઉચ્ચારણ પછી હીક હતું એટલા માટે જ મેં તેમને પસંદ કર્યા હતા.

નદીના પટમાં બેસી કરવાની ક્રિયા પૂરી કરી અને પિંડ લઈ હું ગદાધરના મંદિરમાં ગયો. ત્યાં સેંકડો યાત્રાળુઓ ઠેકઠેકાણે હારમંથ બેઠા હતા અને શ્રાદ્ધની ક્વાયત કરતા હતા. શ્રાદ્ધ જેવી અત્યંત પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાને આટલું યાત્રિક સ્વરૂપ આપેલું જોઈ મને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. ડગલે ને પગલે દક્ષિણા વધે લડીને અને ગરીબ અજ્ઞાન યાત્રાળુઓ જે માગેલી દક્ષિણા ન આપે તો તેમનાં મરી ગયેલાં સગાંવહાલાને ગાળો દેતા ગયાવળોને જોઈ હૃદયધર્મ વધે ક્રોધ નિરાશ થાય તો તેનો ઝાઝો વાંક ન કાઢી શકાય. અમે પિંડ આપવા માટે ધર્મશિલા પાસે જઈ બેઠા. ધર્મશિલા પર શ્રીવિષ્ણુનું પગલું છે. એ વિષ્ણુપદ ઉપર લોકો પિંડ આપતો જાય છે અને ગાયો આવીને તે ખાય છે. આવો ક્રમ સતત ચાલ્યાં કરે છે. પિંડપ્રદાનની ક્રિયા પૂરી થયા પછી ગયાપુત્ર પાસેથી યાત્રાનું સુદ્રળ મેળવવાનું હોય છે. આ વખતે ગયાપુત્ર મનમાની દક્ષિણા પડાવી શકે છે. આપણે તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભા રહીએ એટલે તે ફૂલની માળા લઈ આપણા હાથ બાંધી દે છે અને મન તૃપ્ત થાય એટલી દક્ષિણા ન મળે ત્યાં સુધી છોડતો નથી. ગજવું બરાબ એટલે પછી માળા તોડી નાખે છે, અને પીઠ પર થાપા મારી યાત્રા સુદ્રળ થયેલી જાહેર કરે છે અને બધા પૂર્વજો સીધા સ્વર્ગે પહોંચ્યાની ખાત્રી આપે છે.

મેં બધી દક્ષિણા બનારસમાં જ ચુકવી દીધેલી હોવાથી અહીંયાં પણ હું બચી ગયો. અમારો મુનીમ એક ગયાપુત્રને લઈ આવ્યો. ગયાપુત્ર વીસેક વરસનો હશે. તેણે રેશમી અબોટીઈં પહેરેલું હતું. ઉપર રેશમી ખમીસ અને બાકીટ હતાં. વાળ ઇંગ્લિશ ફેશનના અને પોમેટમથી બરાબર ચળકતા કરેલા હતા. મારી બધી શ્રદ્ધા એકઠી કરીને મેં એની આગળ એ હાથ નેડયા અને માળા વતી બંધાવા દીધા. ગયાપુત્ર રૂસણું લઈ બેસવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં મુનીમે કહ્યું, “ દક્ષિણાના પૈસા જમે થયા છે. ” ગયાપુત્રે માળા તોડી નાખી અને ચાલતો થયો. એ ગયાપુત્ર મને ભૂલી ગયો હશે, પણ હું એને ભૂલ્યો નથી.

અમારા ગૌર મહારાજે કહ્યું કે “ ગયામાં આવીને શ્રાદ્ધ કરવું એ માણસને ગૃહસ્થજીવનની છેલ્લી ફરજ છે. એટલે હવે તમારે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ પાંચરિપુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પણ આ કળિયુગમાં એમ બની શકતું નથી, માટે એના બદલામાં તમારે કંઈ એક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ” મેં પૂછ્યું. “ ખાંડનો ત્યાગ કરે તો ? ” આસપાસ ઉભેલા દસ પંદર જણ એ સાંભળી હાનકી ગયા. તેમણે કહ્યું, “ ખાંડ તે કેમ કરીને છોડાય ? ” મેં કહ્યું, “ આજે પાંચ વરસ થયાં હું ખાંડ ખાતો નથી. ” ગૌર મહારાજે સુચબ્યું કે કારેલાં કે કોણું એવું કંઈ છોડી દો. મેં કહ્યું, “ ધર્મની આવી રજતી હું નહિ કરું. હું તો ક્રોધનો જ ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ” અને મનમાં ઉમેર્યું, “ અન્ધશ્રદ્ધાનો પણ. ”

ગદાધરનું મંદિર ખુબ જ સુંદર છે. નદીના પટથી ઘણી ઉંચાઈ પર હોવાથી એની શોભા ખૂબ વધેલી છે. બપોરે અમે તુસિંહાચાર્જને ત્યાં બોજન કર્યું, ગયામાહાત્મ્યનું શ્રવણ કર્યું અને તરત જ બોધિગયા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગયામાહાત્મ્ય એ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. નિષ્કામભાવે પરોપકાર કરતા ગયાસુરના તેજથી ડરી જઈ દેવોએ કાવતરું રચ્યું અને તેમાં સાક્ષાત્ શ્રીવિષ્ણુએ ભાગ લઈ આત્મન્ત નિર્દયતાથી—અને દગલબાજીથી કહીયે તોપણ ચાલે—તેનું ખૂબ કર્યું, એવી કથા એ માહાત્મ્યમાં છે. તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન હું બીજે ટૂંકાણે આપીશ. * હવે આપણે ગૌતમ બુદ્ધના ચરિત્રમાં વિખ્યાતિ પામેલા બુદ્ધગયા તરફ જઈએ.

બોધિગયા .

બોધિગયા કંઈ જેવુંતેવું તીર્થ નથી. બોધિગયાનું નામ સાંભળતાં વેંત માથું ભક્તિથી નીચું નમે છે. જૂના વખતમાં આ સ્થાનને ‘ ઉરુવેલા ’ કહેતા. આજથી અઢી હજાર વરસ પહેલાં નિરંજરા નદીને કાંઠે આ વનમાં એક પીપળાના ઝાડ નીચે એક જીવાન બેઠો હતો. એનું શરીર ગળી ગયું હતું. આંખો બે ગોખલા જેવી ઉડી ઉતરી ગઈ હતી. છતાં તેમાંથી દયા, તપ અને તેજનું અમૃત ઝરતું હતું. છાતીની એકેએક પાંસળી ગણી સકાતી હતી. દાઢી, મૂછ અને વાળ વધ્યાં હતાં. લાંબા લાંબા નખ લાંબા ઉપવાસને લીધે ધોળા થઈ ગયા હતા. બહારથી એ જીવાન તદ્દન શાન્ત દેખાતો હતો, છતાં તેના અન્તરમાં મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું. ભારતીય યુદ્ધ દિવસ આશંક્યે બંધ થતું. આનું યુદ્ધ તો અહોરાત્ર ચાલતું હતું. ભારતીય યુદ્ધ અહાર દિવસમાં પતી ગયું. આના યુદ્ધનો તો રંગ જ અહાર.

દિવસ પછી જામ્યો. આ યુદ્ધ કોઈ માણસ સામે ન હતું, પણ માણસના સનાતન શત્રુ માર સામે હતું. આ યુદ્ધમાં મનુષ્યજાતિના હિતને અર્થે લડનાર આ એકાકી વીર દ્વ નિશ્ચય કરીને ખેડો હતો: ‘મનુષ્યજાતિનું દુઃખ હવે મારાથી જોયું જતું નથી. શું માણસ અનન્તકાળ સુધી આવું ને આવું દુઃખ સહેવા માટે જ સરળયો હશે ? આ દુઃખનું ઓસડ ક્યાંક તો હોવું જ જોઈયે. જો હોય તો તેની શોધમાં આ જીંદગી વીતાડવી તે કરતાં જીંદગીનું ખીજું સાથેક શું હોઈ શકે ? અને તેવું ઓસડ ન મળે એમ હોય તો જીવવામાં માલ પણ શો ?’

ત્યાં તે નવજુવાન ખેડો ન હતો; ભારતવર્ષની સનાતન શ્રદ્ધા ખેડી હતી. જુવાન લોકોના કુલગુરુ, આસ્તિકતાના સાગર, નિર્ભયતાની મૂર્તિ એવા ભગવાન નચિકેતસનો તે અવતાર હતો. અક્ષય ધામ માગનાર રાજપુત્ર દ્રુવની પરં-પરાનો તે હતો, કેમકે તેની નિષ્ઠા પણ તેટલી જ દ્રુવ હતી. જુવાને નિર્ધાર કર્યો હતો કે આ જ આસન પર શરીર ભણે સકાઈ જાય, હાડ, માંસ અને ચામડી ભણે હવામાં બળી જાય, પણ જ્યાં સુધી આ ભવરોગનું દુઃખ મટાડનાર અહુકલ્પદુર્લભ બોધિ (જ્ઞાન) મળે નહિ ત્યાં સુધી આ કાયા અહીંથી ખસવાની નથી.

સત્ય સંકલ્પ વિરળ ગયો હોય એવો દાખલો હજી જામ્યો નથી. જુવાનનું સમાધાન થયું. રાજપુત્ર ગૌતમ ગૌતમ મરી પુદ્ગ થયા. એ જ ક્ષણે કોઈ શ્રદ્ધાવાન સાધ્વી યાત્રીમાં યાત્રસ (ખીર) લઈ ત્યાં આવી અને એણે એ વરાહ આ વનદેવને અર્પણ કર્યું.

આ સ્થાન તે બોધિગયા. જે પુરાતન અશ્વત્થ વૃક્ષ તળે બુદ્ધ ભગવાને આ છેલ્લી સાધના કરી તેની આગળ આજે એક ભવ્ય મંદિર ઉભું છે. જોડે ચંક્રમણનું * સ્થાન છે. આસપાસ પ્રાચીન ઋષિ સમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો છે. આ વૃક્ષોએ કેટલીયે ઋષિઓ સહન કરી હશે, કેટલાંયે પ્રાણીઓને સહાય કરી હશે અને કેટલાંયે સાધકોની શ્રદ્ધાભક્તિનાં સાક્ષી રહ્યાં હશે !

અમે પહેલાં એક ઝાડ તળે બેઠા. ત્યાં દૂવામાંથી પાણી ખેંચીને હાથપગ ધોયા, પાણી પીધું અને પ્રસન્ન અન્તઃકરણે મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા. મંદિરની અંદર બુદ્ધ ભગવાનની ભવ્ય મૂર્તિ હતી. તેને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી અમે મંદિર પર ચડી શિખરની આસપાસ યૌ. કારીગરીમાં ભવ્યતા છે પણ માદવ કે નાવિન્ય નથી. નીચે ઉતરીને મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરી. જેમ જેમ હું પ્રદક્ષિણા કરતો હતો તેમ તેમ મારો ભાવ બદલાતો હતો. આખું જીવન દૃષ્ટિ આગળ ઉભું થયું અને તરત જ દૃષ્ટિ શૂન્ય થઈ. પાણીમાં તરનાર માણસ ડૂબકી મારે અને વધારે ઉંડાણમાં પ્રવેશ કરે તે વખતે જેમ તે નિર્ભય છતાં ભયભીત જેવો થાય છે તેવી આ ક્ષણે મારી સ્થિતિ થઈ. જીવનના પૃષ્ઠભાગ ઉપર તો હું ખૂબ દુર્યો હતો—તર્યો હતો, પણ આ ક્ષણે હું ઉંડાણમાં ઉતર્યો. આવી સ્થિતિ પહેલાં એક જ વાર ધ્યાનમાં થઈ હતી; પણ તે આના પ્રમાણમાં સ્પર્શ-માત્ર હતી. મારી પ્રદક્ષિણાઓ પૂરી થઈ અને હું પાછળના

*ચંક્રમણ—વિચાર કરતાં કરતાં આંટા મારવા તે.

અમ્મત્થને નમસ્કાર કરવા ગયો. ધરનો ત્યાગ કરી હું હિમાલય તરફ ચાલ્યો હતો, બવિખ્ય મારી આગળ અચાત હતું. મેં મારા વહાણનાં બધાં દોરડાં કાપી નાખ્યાં હતાં, બધા સદ ચડાવ્યા હતા. વહાણુ કરી મૂળ ખંદરમાં પાછું આવશે એવી ધારણા તે વખતે ન હતી. એ વખતની મનો-વૃત્તિનું વર્ણન કેમ થઈ શકે ? હું બહારથી શાન્ત હતો, પણ અંદરથી જ્વાળામુખી ધૂંધવાતો હોય એવી સ્થિતિ હતી. હું ત્યાગ કરું છું એનું મને ભાન હતું. એ ભાન આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને આધક છે એ હું જાણતો હતો, છતાં તે જય એમ ન હતું. એટલામાં અંદરથી એક અવાજ આવ્યો, “ ત્યાગ કરવો સહેલો છે, પણ કરેલા ત્યાગને લાયક બનવું એમાં જ પુરુષાર્થ છે. ” અહંકારને માટે આટલો સપાટો બસ હતો. હું ઉઠ્યો અને પાસેના તળાવને કાંઠે જઈને બેઠો.

તળાવમાં અસંખ્ય કમળો ખીલ્યાં હતાં, પણ તે તરફ માફ ચિત્ત—હમેશનું કલારસિક ચિત્ત આકર્ષાયું નહિ. ત્યાંથી ઉઠી પાસે એક ગઢી હતી તે જોવા ગયો. તેમાં ઘણા સાધુઓ રહેતા હતા. તે કોઈ મહન્તના અખાડા જેવી લાગી, પણ તે વિષે પૂછપરછ કરવાનું મન થયું નહિ. મેં ખૂબ યાત્રા કરી, હિમાલયમાં રહી સાધના કરી સમાધાન મેળવ્યું, પણ બોધિગયાનો તે દિવસનો અનુભવ કંઈક અતેરો જ હતો.

૫

બેલુડ મઠ

બો શ્રિગયાથી અમે બંગાળ ચાલ્યા. બંગાળમાં હું પહેલવહેલો જતો હતો. ટ્રેનમાં રાત પૂરી કરી સવારે ઉઠ્યા ત્યાં સુજલા સુફલા મલયજ શીતલા વંગ-ભૂમિનું દર્શન થયું. બંગાળ એટલે નાનાંભોટાં તળાવોની ભૂમિ. ત્યાંના લોકો તેને પુકુર કહે છે. પુકુર એટલે પુષ્કર. મારો બંગાળનો પ્રથમ પરિચય બહુ આનન્દદાયક ન નીવડ્યો. રાત્રે ઉંઘતાં ઉંઘતાં મનમાં વિચાર આવતા હતા કે રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનન્દની વંગભૂમિ જોવાને મળશે. બિપિન પાલ અને અરવિન્દ ઘોષની પુણ્યભૂમિનું દર્શન થશે. ખુદીરામ બોઝ અને કમૈયાલાલ દત્તનો 'બાંગલા' હું સવારે ઉઠીને જોઈશ. 'આનન્દમઠ' અને 'અમૃતપુલિન' માં વર્ણવેલી ભૂમિ પ્રત્યક્ષ થશે.

આવા મધુરા વિચાર કરતો કરતો હું સૂઈ ગયો. વૈશાખ માહનો હતો એટલે બુવાએ પોતાનાં કપડાં ઉતારી ડબ્બામાં ઉપર ટીંગાડી દીધાં અને તે પણ સૂઈ ગયા. સવારે ઉઠીને

જોઈએ તો કપડાં ન મળે. ખંભાળના દારિદ્ર્યની દયા આવી. મને થયું કે કપડાં ઉઢાવી જનાર માણસ રાત્રે નજરે પડત તો મારાં કપડાં પણ એને ઉતારી આપત. મેં કલકતા જઈ કપડાં ઉતાર્યા અને હરિદ્વારમાં જઈ ત્યાંના રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમમાં મારાં બધાં કપડાં આપી દીધાં. પણ તેનું કારણ જુદું હતું.

ટ્રેન લેલૂઆ સ્ટેશન આગળ ચોબી, એને ઉતાર્યા. લેલૂઆ સ્ટેશનથી એક જ સ્ટેશન આગળ હૌરા—કલકતા છે. લેલૂઆ એ રેલવે અમલદારોની વસાહત છે. ત્યાં જઈ વિવેકાનન્દનો ખેલૂર મઠ ક્યાં છે એમ એને પૂછ્યું. પણ કોઈને ખેલૂર મઠની ખબર ન હતી. ચોખંડમાં વિખ્યાતિ પામેલા વિવેકાનન્દનો મઠ ક્યાં છે એની લેલૂઆ સ્ટેશન પર કોઈને જ ખબર ન મળે ! કેટલી દુઃખની વાત ! રખડતા રખડતા એને ખેલુડ ગામમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક વૃદ્ધ ‘બદ્ર પુરુષ’ મળ્યો. એણે સજ્જનતાથી કહ્યું, “ ચાલો હું તમને ખેલુડ મઠ સુધી પહોંચાડું.” સવારથી મળેલા જવાબ પરથી આટલી સજ્જનતાની મેં અપેક્ષા રાખી ન હતી. તે માણસની પાછળ પાછળ એને ચાલ્યા. પણ અરે દૈવ ! ડોસાનો વેગ ફીડીના વેગથી વધે જ નહિ. વખત ગુમાવવાના દુઃખ કરતાં અમારે લીધે આ વૃદ્ધ માણસને આટલી તકલીફ પડે છે એનું જ મને વધારે દુઃખ થયું. મેં કહ્યું, “ મહાશય, હું મારો રસ્તો ખોળી લઉં. આપને તકલીફ આપવા હું નથી ઇચ્છતો.” તેમણે કહ્યું, “ ના, ના, મારે પણ મઠમાં જ જવું છે.” થયું, હવે તો અમારે પણ ફીડીને વેગે ટુમચુ કર્યા વગર છૂટકો જ નહોતો.

બેલુડ મઠમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદની સમાધિઓ છે. મઠ બરાબર ગંગા નદીના કાંઠા પર છે. એક છેડા ઉપર દીવાદાંડી સમેા લાલ દીવો પણ છે. અમે જમીને મઠપતિ સ્વામી પ્રેમાનંદને નમસ્કાર કર્યો. “આવો, બેસો” કહી તેઓ પાછા પોતાને કામે વળગ્યા. એટલામાં એક બે બ્રહ્મચારીઓ અમારી પાસે આવ્યા. તેમાંના એકે મને પૂછ્યું, “તમે પાછા ક્યારે જવાના ? અહીં કેટલા દિવસ રહેવા માગો છો ? ” હું કબૂલ કરું છું કે આવા સ્વાગતને માટે હું તૈયાર ન હતો. મને લાગ્યું કે હું એક અનિષ્ટ પરાણો છું ! મેં કહ્યું, “ભાઈ, હું તો આવતી કાલે જ જવાનો છું.” આટલું અભયદાન દીધા પછી મને લાગ્યું કે હવે વાતો કરી શકાય. એક જણને મેં પૂછ્યું, “સ્વામી વિવેકાનંદની સમાધિ ક્યાં છે ? ” તેમણે કહ્યું, “તે હજી બંધાય છે. સ્વામીજી મહારાજનું આરસનું પૂતળું તૈયાર છે, જે સમાધિની ઝોરડીમાં છે; તે તમને બતાવી શકું.”

કાશી અને ગયાની ત્રિસ્થળાની યાત્રા હું કરી આવ્યો હતો, પણ જેમના ધર્મગ્રન્થો વડે મારામાં ધર્મજિજ્ઞાસા પેદા થઈ તે સ્વામી વિવેકાનંદની સમાધિનાં દર્શન એ મારી દૃષ્ટિએ મહાયાત્રા હતી. ડગલે ને પગલે મારા હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ઉછળવા લાગ્યાં. ખસ, ચાળીશ પચાસ કદમ ચાલીશ એટલે મારાં આટઆટલાં વર્ષના મનોરથ પૂર્ણ થશે—યાત્રાનું સુદૃઢ મળશે. સંશયવાદની સુષુપ્તિમાં પડેલા ભારતવર્ષને અમેરિકાની સર્વધર્મપરિષદના બાસપીઠ ઉપરથી

જગાડનારા સ્વામી વિવેકાનન્દનાં-સમિતરમરના રૂપમાં બસે હોય-કર્ચન થશે એ મારા વસોવાયેલા હૃદયને માટે ઓછું ન હતું. સમાધિની ઓરડીમાં અમે ગયા. મેં અત્યન્ત ભક્તિ-ભાવે સાક્ષાંત દંડવત પ્રણામ કર્યા અને કાણેકને માટે લગભગ બેભાન થઈ ગયેલ.

પાછા શરી નદીના ઘાટ પર નહાઈ લીધું. ઘાટ પાસે મોટી મોટી કેડીઓની એક હાર હતી. તે તરફ લક્ષ જતાં મેં તે વિષે ત્યાંના એક પ્રજ્ઞચારીને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, “અહીં ગંગા સમુદ્રથી બહુ દૂર નહિ હોવાથી સમુદ્રની ભરતી અહીં આવે છે તે વખતે નદીનું પાણી ખાઈ થઈ જાય છે; અને સમુદ્રમાં જ્યારે ઓટ થાય છે ત્યારે પાણી મીઠું થાય છે. એટલા માટે ઓટ હોય ત્યારે પીવાનું પાણી અમે આ કેડીઓમાં ભરી રાખીએ છીએ.”

નહાઈપોઈને મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ઉપર મેડે રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં અસ્થિ એક ત્રાંબાના ડાબામાં રાખવામાં આવ્યાં છે, અને તે ડાબા ઉપર રામકૃષ્ણ પરમહંસનો એક જાનો સરખો ફોટો રાખવામાં આવ્યો છે, તેની જ પૂજા થાય છે. પાછળની બાજુએ એક ધ્યાનની ઓરડી છે. આ વ્યવસ્થા મને બહુ જ ગમી. ધ્યાનના ઓરડામાં હંમેશા શાન્તિ હોય છે. ગમે તેટલા લોકો ધ્યાન કરે તો પણ કોઈને બીજાની ખસેલ ન પહોંચે. અવાજ કર્યા વગર માણસ અંદર આવીને બેસે અને અવાજ કર્યા વગર બહાર જાય.

સામાન્ય રીતે સભામાં પણ આવવાજવાથી બીજાઓને તકલીફ ન થાય એ તરફ બંગાળી લોકોનું ધ્યાન ખાસ

હોય છે. પછા ભોકે બેઠા હોય અને વચમાંથી જવું પડે તો નીચે નમી પોતાને કઈ દિશામાં જવું છે એ સૂચવવા માટે એક હાથ આગળ કરી દરેક જણની માત્રી માગતો હોય એવી મુદ્રા ધારણ કરી બીડમાંથી માણસ પસાર થઈ જાય છે.

ધ્યાનમંદિરમાં બેસી અમે ધ્યાન કર્યું. પરમહંસની સમાધિ આગળ બેસી ગીતા અને ઉપનિષદનો પાઠ કર્યો. મારાં આ સ્વાધ્યાય અને શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચારને લીધે ત્યાંના બ્રહ્મચારીઓમાં મારી પ્રતિષ્ઠા જરા વધી એમ મેં જોયું.

મંદિરમાંથી અમે પાછા મઠમાં ગયા. ત્યાં ઉપલે મેડે સ્વામીજી મહારાજની ઓરડી હતી. આ ઓરડીમાં સ્વામી વિવેકાનંદ રહેતા હતા. તે વખતે ઓરડીની જે સ્થિતિ હતી તેવી ને તેવી જ જાળવી રાખી છે. સ્વામીજી મહારાજની સૂવાની ગાદી, તેમનો ફેટો, “અલખસ્થો” (અમરખા જેવી કશની) તથા કાનટોપી અને તેમનું મોઢું કમંડલુ, કુદો— સઘળી વસ્તુઓ સંભાળપૂર્વક ત્યાં જોડવી રાખેલી છે. મારા જેવા પ્રેક્ષકને ઓરડીની અંદર જવાની રજા હોઈ જ ન શકે. ખારણમાં જ આડો આગળો હતો ત્યાંથી મેં ડાઙાઈ કર્યું અને પાછો ર્યો. અચાત બીખારીની પેઠે આખો દેશ ધૂમી હિન્દુધર્મ અને સમાજની આધુનિક સ્થિતિ તેઓ જ્યારે નિહાળતા હતા ત્યારે જે મોઢું કમંડલુ તેઓ સાથે ફેરવતા હતા તેણે જ માઈ ધ્યાન ખેંચ્યું. આ કમંડલુના પેટમાં કેટલા કિંમતી અનુભવો સમાયેલા હશે તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

બપોરે જમવાનો વખત થયો. બંગાળી લોકો માછલાં ખાય છે એ હું જાણતો હતો. તેથી મેં મહાપતિને ખાસ જમીને કહ્યું કે હું શાકાહારી છું. તેમણે કહ્યું, “તમારે ખીવાનું કારણ નથી. તમને અહીં શાકાહાર જ મળશે. અમે જમવા બેઠા. બંગાળી ભોજન જમવાનો આ મારે પહેલવહેલો પ્રસંગ હતો. બંગાળી લોકોનો મુખ્ય આહાર ભાત અને શાક જ છે. શાક એટલી જાતનું અને એટલું બધું હોય છે કે ભાતને માટે શાક હોય છે કે શાકને માટે ભાત એવી શંકા મારા મનમાં રહેજે આવી ગઈ. એક વર્ષ ઉપર મેં મરચાં-મસાલાનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને અહીં તો શાકમાં મરચાંનો ઉપયોગ બહુ જ ઉદારતાથી કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક કોળીઆ સાથે મારે પાણી પીવું પડતું હતું. એટલામાં મારા બાણામાં-કેળની પત્રાવળ ઉપર—ધીના જેવું કંઈક જમી ગયેલું તેના પર મારી નજર પડી. મેં માન્યું કે હવે મરચાંનું ઓસડ મળી ગયું; પણ દુર્ભાગ્યે એ તો દેવતામાં શેકેલા બટાટાનો છૂદો હતો અને તેમાં પણ લીલાં મરચાં હતાં. પ્રાયો ગચ્છતિ યત્ર માગ્યરહિતસ્તત્રૈવ યાન્ત્યાપદઃ ।

જમીને બગીચામાં હાથ ધોવા ગયો. મેં વિચાર્યું કે હાથ ધોવાનું પાણી ગમે ત્યાં રેડીયે એના કરતાં ફૂલઝાડને પાણી મળે તો હીક. મેં હાથ ધોવાનું શરૂ કર્યું, ત્યાં તો બે ત્રણ બ્રહ્મચારીઓએ હાહાકાર મચાવી મુક્યો. તેઓ અંગ્રેજીમાં મને બરાબર ન સમજાવી શકે અને હું તેમની બંગાળી ભાષા ન સમજી શકું. આખરે ખબર પડી કે

આ જાડનાં ફૂલ ઠાકારજીને ચડાવવામાં આવે છે, તેને એહું પાણી પવાય નહિ.

હું અન્નણ્યો માણસ અને મારો એ પહેલવહેલો અપરાધ હતો, એટલે એક બાઇએ ક્ષમા આપવાનો ઠરાવ મુક્યો; અને કેટલાકોએ ઉદારતાથી અને ખીજાઓએ શિક્ષા કરવાનો ઉપાય ન સૂઝવાથી તે સ્વીકાર્યો એમ મેં જોયું.

મારૂં દક્ષિણી ચોખ્ખાઇનું અભિમાન ગળા ગયું. સાચે જ, પૂજનાં ફૂલજાડોને એહું પાણી કેમ અપાય ? ક્યારેટકમાં લિંગાયત લોકો પોતાની ન્યાતના લોકોના હાથનું જ પાણી પીયે છે, એટલું જ નહિ પણ ચુસ્ત લિંગાયત જે દૂધ પીયે છે તે ગાયને માટે ધાસ અને પાણી પણ લિંગાયતે જ આણેલું હોવું જોઈયે. સાસ્ત્રમાં લખેલું છે: બાહારશ્ચ્ચૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ ।

બપોરે બ્રહ્મચારીઓને નવરાશ હતી એટલે તેમની સાથે વાતો કરવામાં વખત ગાળ્યો. બ્રહ્મચારીઓમાં એક મુસલમાન હતો. તે પણ કાલીનો ઉપાસક બન્યો હતો અને પરમહંસના ઉપદેશનો અનુવાદ કરવામાં સમય ગાળતો હતો. તેણે મને પૂછ્યું, “તમે શુરુ મહારાજનો ઉપદેશ વાંચ્યો છે?” મેં કહ્યું, “હા જી.” મારી પરીક્ષા લેવા એણે સવાલ પૂછ્યો, “કહો ત્યારે, કાલીનો વર્ણ શ્યામ શા માટે છે?” મેં કહ્યું, “શ્યામ વર્ણ આકાશનો છે, આકાશ અનન્ત છે. કાલી પણ અનન્ત છે. માટે કાલી પણ શ્યામ છે.” તેમણે કહ્યું, “બરાબર.” હું પાસ થયો અને તેમના વાદવિવાદમાં બળવાને લાયક થયો. તેમને

સામે પ્રથમ પૂજવાની મને ચળ ઉપડી. મેં કહ્યું, “સ્વામી વિવેકાનંદની ‘Kali the Mother’ (કાલી માતા) એ કવિતાનું રહસ્ય સમજાવશે?” તેમણે કહ્યું, “ચાલો સ્વામી પ્રજ્ઞાનન્દ પાસે, તેઓ સમજાવશે.” મારી બાજુ બગડી. લાંબા વખત સુધી વિનોદ કરવાની મારી શક્તિ ન હતી, પણ સ્વામી પ્રજ્ઞાનન્દ પાસે ગયા પછી મારે ઠાવકું મ્હોલું કરી જિજ્ઞાસુ બનવું જ પડ્યું. તેમણે મને કહ્યું, “તમે આ કવિતાનું રહસ્ય શું સમજો છો?” મેં કુંઠાણમાં કહી દીધું. તેમણે કહ્યું, “બરાબર છે” એટલે હું છૂટ્યો.

આ સ્વામી પ્રજ્ઞાનન્દ જાણવા જેવી વ્યક્તિ હતી. તેમનું મૂળ નામ દેવવ્રત બોઝ. તેઓ એક જાણીતા બ્રહ્મ-સમાજ હતા. મિત્રમંડળમાં તેમની ખ્યાતિ ખૂબ હતી. અલીપુર બૌદ્ધસમાં તેઓ સપડાયા હતા, પણ આખરે છૂટ્યા. લાંબા વખત સુધી તેમનો મુકદ્દમે ચાલેલો તે દરમિયાન તેમને જોલમાં રહેવું પડેલું. ઘણા લોકોને જોલમાં પહેલી જ વાર એકાન્ત મળે છે અને ત્યાં આત્મપરીક્ષણ કરી તેઓ પોતાના જીવનના આખા પ્રવાહમાં પલટો કરી નાંખે છે. દેવવ્રત બોઝને એમ જ થયું. બ્રાહ્મો મટી તેઓ વેદાન્તી બન્યા અને સંન્યાસ લઈ પ્રજ્ઞાનન્દ થયા. જોલુડ મઠમાં આવ્યા પછી તેમણે બંજાળી ‘હૃદયોધન’ માસિકમાં ‘ભારતની સાધના’ કરીને એક સુંદર ભેખમાળા લખી હતી, જેમાં હિન્દુસ્તાનને બાજે ધધરે કયું કામ રાખ્યું છે તેની સરસ ચર્ચા કરી હતી. થોડા દિવસ પછી આ સ્વામી હિમાલયમાં માયાવતી મઠમાં મઠપતિ થઈને

રજા હતા અને 'પ્રચુદ્ધ ભારત' માસિક ચલાવતા હતા. થોડાં વર્ષ આ કામ કર્યા પછી તેમણે સમાધિ લીધી.

મારે 'Gospel of Ramkrishna Paramahansa' ('રામકૃષ્ણ કથામૃત') લખનાર 'M' ને મળવું હતું અને બની શકે તો રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં ધર્મપત્ની અને શિષ્યા શ્રી શારદામાતાનું પણ દર્શન કરવું હતું. 'M' ને અહીં બધા માસ્ટર મહાશય કહેતા. મેં મહાપતિ સ્વામી પ્રેમાનંદની રજા લીધી. તેમણે મારી સાથે એક બ્રહ્મચારી આપ્યો. અમે એક નાનકડી હોડીમાં બેસી સામે કાંઠે ગયા અને ત્યાંથી નાની સ્ટીમલોયમાં બેસી કલકત્તા ગયા. રસ્તામાં બ્રહ્મચારી જોડે ખૂબ વાતચીત થઈ. તેઓ બહુ જ મીલનસાર હતા. પહેલાં બંગાળના અનેક જુવાનોની પેઠે તેઓ ક્રાન્તિકારક પક્ષમાં હતા. પછી ધાર્મિક વૃત્તિ વધતાં રાજકારણનો રસ ઓછો થયો અને એ રામકૃષ્ણ મીશનમાં દાખલ થયા. મેં તેમને પૂછ્યું, "તમારો આદર્શ શો છે?" એમણે કહ્યું, "અમને દીક્ષા મળી છે તે બાત્મનો હિતાય અને જગતઃ હુલાય જીંદગી વીતાડવી એ છે. સ્વામી મહારાજે મઠના બ્રહ્મચારીઓને કહી રાખ્યું છે કે તમારી જીંદગી સોલ્જરના જેટલી કઠણ હોવી જોઈએ; તત્ત્વજ્ઞાનના કૂટમાં કૂટ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી શકો એટલી તીવ્ર અને જોગસ્તી તમારી યુદ્ધિ હોવી જોઈએ; અને ખેતરમાં કામ કરી શાકભાજી ઉપાડી બજારમાં વેચી આવો એટલી સાદાશ, મહેનત અને વ્યવહારચતુરતા તમારામાં હોવી જોઈએ." આ બ્રહ્મચારીએ એ જ દિવસમાં ખૂબ માયા લગાડી. બંગાળી

લોકો ભાવનાપ્રધાન હોય છે એનો ખ્યાલ આ બ્રહ્મચારીએ મને આપ્યો. એને હું કોઈ કાળે બૂલું એમ નથી.

અમે માસ્ટર મહાશય—મહેન્દ્રનાથ ગુપ્ત—ને મકાને આવી પહોંચ્યા. તેઓ પૂજામાં બેઠા હતા એટલે જરા રાહ જોવી પડી. હું રાહ જોતો બેઠો એટલામાં તેમની ભવ્ય મૂર્તિ બહાર આવી. તેમણે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હતાં. લાંબી દાઢી છાતી પર શોભતી હતી. ગંભીરતા અને નમ્રતા એ એમની મુખાકૃતિની વિશેષતા હતી. તેઓ બોલ પર જ બેઠા. મારા મિત્ર ગુણુજીએ ‘Gospel of Ramkrishna Paramahansa’ નું ભાષાન્તર મરાઠીમાં કર્યું હતું તેમાં મારો હાથ હતો, એટલે એને વિષે જ વાતો શરૂ થઈ. મારો પરિચય થયા પછી તેમણે સમાધાન દર્શાવતાં કહ્યું, “ત્યારે ‘Gospel’ નું ભાષાન્તર કરનાર શુષ્ક પંડિત નથી, પણ સાધુ પણ છે.”

માસ્ટર મહાશય સાથે વધુ વાતચીત ન થઈ. અમે ઉદ્દેશોધન કાર્યાલયમાં શ્રી શ્રીમાનું દર્શન કરવા ગયા. શ્રી શ્રીમા એટલે શારદામાતા. કાર્યાલયમાં બારણા આગળ જ એક ઓરડી હતી ત્યાં સ્વામી શારદાનન્દ બેઠા હતા. સ્વામી શારદાનન્દ આખા રામકૃષ્ણ મીશનના તન્ત્રી છે. આખી દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં રામકૃષ્ણ મીશનની સંસ્થાઓ ચાલે છે તે બધી ઉપર તેમની દેખરેખ છે, એટલે તેમના ઉપર કાર્યભાર પણો છે. પોતાના આસન ઉપર પગ લાંબા કરીને બેસે છે અને આખો દિવસ કામ કરે છે. એમનું શરીર ઉઘાડું હતું અને પેટ બહુ જ મોડું હતું. એક જ ઠેકાણે

બેસી હમેશ કામ કરવાતું અને બંગાળી આહારતું જ એ પરિણામ હતું. ‘ સાથુ ચલતા મલા ’ એ કહેવતતું રહસ્ય મેં નવા અર્થમાં જોયું.

‘ નમો નારાયણુ ’ કહી મેં એમને નમસ્કાર કર્યા. ‘ નારાયણુ ’ કહી એમણે મને આશીર્વાદ આપ્યો. એ આપણો જૂનો રિવાજ છે. સંન્યાસીને આ જ શબ્દમાં નમસ્કાર કરાય. નમસ્કાર કરી અમે અંદર ગયા. થોડો વખત રાહ જોયા પછી દર્શનની રજા મળી. રામકૃષ્ણ પરમહંસના અનુયાયીઓ શારદામાતાને દુર્ગાનો અવતાર માને છે, અને કોઈ પણ મહત્વનું કાર્ય એમને પૂછ્યા વગર કરતા નથી. શારદામાતાનું દર્શન મેં અત્યંત ભક્તિપૂર્વક કર્યું. પતિને જ ગુરુ કરી તેમની ઈશ્વરની પેઠે જીવન પર્યંત સેવા કરનાર અને તેમની સમાધિ પછી ચોવીસે કલાક રામકૃષ્ણ પરમહંસના જ ધ્યાનપૂર્ણનમાં જીંદગી વીતાડનાર આ તપસ્વિની પ્રજ્ઞાચારિણી આદર્શ પત્નીનું દર્શન એ હું મારી જીંદગીનું એક અદ્વિતીય અહોભાગ્ય સમજું છું. મેં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. બાપાના અજ્ઞાનને લીધે વાતચીત થઈ શકે એમ તો હતું જ નહિ. મેં ભક્તિ અને આર્જવપૂર્વક તેમને ચરણે દૃષ્ટિપાત કર્યો; તેમણે માતૃવાત્સલ્યથી આશીર્વાદ આપ્યો, અને અમે પાછા ફર્યા.

બીજે દિવસે વૈશાખી પૂર્ણિમા હતી. મઠમાં બોધિ-ઉત્સવ હતો અને ગંગા નદીને કાંઠે ‘ ખરડહ ’ નામના ગામડામાં ચૈતન્યનો ઉત્સવ હતો. તેમાં હાજર રહેવાને મઠને આમન્ત્રણ હતું. સ્વામી પ્રેમાનંદે તે આમન્ત્રણમાં મને પણ બેળવી લીધા અને અમે બીજે દિવસે ત્યાં ગયા.

લકિતના ધામમાં

ખ રહનું નામ ખંગાળના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગૌરાંગપ્રભુ શ્રી ચૈતન્યના કૃપાપ્રસાદથી નેરાનેરી લોકો આ જ ઠેકાણે શુદ્ધ થયા હતા. આ નેરાનેરી લોકો મૂળ કોણ હતા, તેઓ અશુદ્ધ સાથી ગણાયા એ કોણ કહી શકે? કોઈ માને છે કે તેઓ મુસલમાન હતા અને કોઈ કહે છે કે મલેક કાકુરે ખૌદ લોકોનો નાશ કર્યો તેમાંથી બચેલા લોકો તે આ હતા. મુસાદર ઇતિહાસ અને દંતકથા સાંભળે છે, પણ તેની ચર્ચા કરવા બેસતા નથી; નવરાશ હોય તો કલ્પનાતરંગ ચલાવે છે. જ્યારે નેરાનેરી લોકોને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓને ખપ્પર નહોતી કે પોતે કોણ છે. તેઓ શા માટે બહિષ્કૃત છે એનું પણ તેમને જ્ઞાન ન હતું. તેઓ એટલું જ જાણતા હતા કે સમાજને તેમનો સહવાસ પ્રિય નથી. તિસ્કારનું કારણ જો જાણત તો વખતે તેઓ સુધરવાનો પ્રયત્ન કરત. અને જેઓ તેમનો તિસ્કાર કરતા હતા તેમને પણ તિસ્કારના કારણની ક્યાં

ખબર હતી ? પરંપરા ચાલતી આવી છે માટે તિરસ્કાર કરવો જોઈએ, ન કરીએ તો અધર્મ થાય; આપણા ઋષિ-મુનિઓએ એ બધું કરી મુક્યું છે; તેઓ સર્વજ્ઞ હતા, આપણે અલ્પજ્ઞ છીએ અને અલ્પજ્ઞ જ રહેવાના; કારણ શોધવા જવું એમાં ધૃષ્ટતા છે, નાસ્તિકતા છે; એટલે જ ચાલતું આવ્યું છે તે જ આગળ ચલાવવું જોઈએ;—એ વૃત્તિ સમાજની હતી. અને નેરાનેરી લોકો ? તેઓ એમ જ માનતા કે ઈશ્વરે આપણને અસ્પૃશ્ય સરજ્યા છે. આપણાં પૂર્વકર્મ ખોટાં હશે તેથી આપણે આ જાતિમાં જન્મ્યા. ઉપલા વર્ણોએ પુણ્ય કર્યું છે તેથી તેમને આપણો તિરસ્કાર કરવાનો—આપણને ગાળો ભાંડવાનો હક છે.

બંને સમાધાન હતું કે આ સ્થિતિમાં કંઈ અન્યાય નથી. એવામાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુની ભક્તિ બંગાળમાં જન્મીત થઈ. તેમને આ સ્થિતિ રુચી નહિ. ભક્તિએ નેરાનેરી લોકોને કહ્યું, “ પરમાત્માને ઘેર નસીબનું રાજ્ય નથી. ઈશ્વરનું નામ લો, તમે પવિત્ર છો.” નેરાનેરી પાવન થયા ને વૈષ્ણવો બન્યા.

આ શુદ્ધિ વિરોધ વગર નહિ જ થવા પામી હોય. સનાતન ધર્મનું અભિમાન ધરાવનાર ‘ધર્મસંરક્ષકો’ એ આ અધર્મ (?) અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં કંઈ પણ મથા નહિ રાખી હોય. પણ તેમનાં નામ સુદાં આપણે જાણતા નથી. સનાતન હિન્દુધર્મમાં પોતાના અન્ધ ભક્તોના સકંજામાંથી બચી જવાની શક્તિ છે તેથી જ તે આજ સુધી જીવતા રહી શક્યો છે.

હોડીમાં બેસી નદીના પ્રવાહ પર પ્રવાસ કરવો એના જેવું કાવ્ય ખીજે ભાગ્યે જ મળતું હશે. ખપોરે જમીને નીકળેલા અમે જે ત્રણ વાગે ખરડહ પહોંચ્યા હૃદય. વૈશાખી પૂર્ણિમાનો દિવસ એટલે તાપ સખત પડતો હતો. પણ ગંગામૈયાના શીતળ સ્રોત ઉપરથી વહેતો પવન તડકાનો ત્રાસ હળવો કરી નાંખતો હતો. આ તરફ ઘટ ચૂનાથી બાંધેલા નદીના ઘાટ જોવાલાયક હોય છે. ગામડાંની સ્ત્રીઓ ન્યારે પાણી ભરવા આવે છે ત્યારે તેમને જોઈને દયા ઉપજે છે. તેમની સાડી બહુ ડુંદા અને તેથી તંગ હોય છે. સાડી પહેરીને હરવા ફરવામાં તેમને ખૂબ અગવડ પડતી હશે એમ લાગે છે. પણ તેમના મોહાડા પર દુઃખનું સ્થેન પણ ચિહ્ન દેખાતું ન હતું. ખરડહમાં મુખ્ય મંદિરના પ્રાંગણમાં અનેક લોકો ભજન કરતા હતા. ઝાંઝ, મંજરા, કરતાલ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યો વાગી રહ્યાં હતાં, અને દરેક જણ ભક્તિરસમાં એટલો માતાલ (મસ્ત) બની ગયો હતો કે જાણે દરેકને એક એક જગત્સત ભૂત વળગ્યું ન હોય !

મહારાષ્ટ્રમાં પંડરપુરમાં લોકોને ભજનધેલા બનેલા મેં જોયા છે. પણ તેમનામાં કંઈક સૌમ્યતા હોય છે. અહીં ભક્તિની મસ્તીમાં લોકો એક બીજા સાથે હરિશાષ કરતા હોય એમ જ દેખાતું હતું. અનેક વાદ્યોના ગજરથી અને જોહાશ ચયાના હાવભાવ કરવાથી એક જાતનો ભક્તિરસ તો જરૂર પેદા થાય છે, પણ તેથી સ્વાભાવિક પુષ્ટિ મળતી હશે એમ મને નથી લાગતું. એ એક જાતનો કેશ જ ગણવો જોઈએ.

આ પછી અમે બેલુડ મહાના સંન્યાસીઓ અને બ્રહ્મચારીઓને આમન્ત્રણ આપનાર સંજ્ઞાને ત્યાં ગયા. એમણે અમને શલાહાર કરવાનો આગ્રહ કર્યો. હું ખાંડ ખાતો ન હતો તેમજ એક જ વાર અન્ન લેવાનો મારો નિયમ હતો, તેથી મેં તો લાલ તડખૂચ ખાવાનું જ પસંદ કર્યું. ખાવાના આગ્રહની તો મણા ન હતી. અમારી સાથેના સંન્યાસીઓ વધારે લેવાની ના પાડે ત્યારે મનમાન કહે, “તમને ન ભાવે તો થાળીમાં રહેવા દેજો. અમને તેટલો વધારે પ્રસાદ મળશે.” મેં વિવેકનો વિચાર છોડી દઈ કહ્યું, “બીજાનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવું એમાં ધર્મની હાનિ છે એમ હું માનું છું. ઉચ્છિષ્ટ ખાવામાં પ્રેમની એકતા છે એ હું સ્વીકારું છું, પણ ન ખાવામાં ધાર્મિક સંયમ છે.” હું ટીકા કરતો હતો એ જ વખતે ડાખા હાથમાં ખાણું લઈ પાણી પીવા લાગ્યો એ જોઈ એક બંગાળી જીવાને કહ્યું, “આ શું ? ડાખા હાથે પાણી પીઓ છો ?” મેં જવાબ આપ્યો, “જમણો હાથ એટો છે. એટા હાથે વાસણ કેમ બગાડાય ?” એ હસ્યો. એના હસવામાં તિરસ્કાર હતો. એને થતું હતું કે આ જંગલી માણસને વિવેકનું ભાન ક્યાંથી હોય ? ડાખા જમણા હાથ વચ્ચેનો ભેદ એ ક્યાંથી સમજે ? ડાખો હાથ તો સવારે શરીરશુદ્ધિને માટે વપરાય. તે હાથે પાણી કેમ પીવાય ?” મારા મનમાં થતું હતું કે જો હાથે લોટની કણક ખાંધવી હોય ત્યારે આ લોકોની ડાખા હાથની સૂગ ક્યાં ઉડી જતી હશે ?

હિન્દુસ્તાનમાં સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, લાજ, સિદ્ધ અને નિષિદ્ધ, ચોખ્ખું, એહું, એ વિષેની કલ્પના દરેક ઠેકાણે

ચોક્કસ થઇ ગયેલી છે; પણ જે પ્રાન્ત અથવા જે કોમની કલ્પનાઓનો મેળ ખાતો નથી. કાશ્મીરમાં હાથ ઝોડો ન ચાપ ઝોટલા માટે ડગલાની ખાંચમાં રોટી કે રોટલો પકડી ખાનાર લોકો મને જૂદા પહેરવામાં હાથનો ઉપયોગ કરતો જોઇ હતલો હતા, અને પોતે ખાટકાને ત્યાંથી ફોલો વેચાતાં લઇ ધોયા વગર ખાતા હતા ! આપણા દેશના ધર્મચુસ્ત લોકો જે બીજા પ્રાન્તમાં જઇ ત્યાંના લોકોની મહેમાનગીરી બળે મહિના સ્વીકારવાનું વ્રત લે તો હું માનું છું કે આપણી ધર્મ વિષેની કલ્પના ઘણી સુધરી જાય.

ફલાહાર પછી સંગીત શરૂ થયું. મેં રવિબાપુનું ‘અયિ જુવન મનમોહિની’ સંભળાવવાની વિનંતિ કરી. નવયુવકો ત્યાં ઘણા ભેગા થયા હતા, પણ ‘મનમોહિની’ ગાવાને કોઇ તત્પર જણાયું નહિ. એક જણે કહ્યું, “અમે અહીં ફક્ત ધાર્મિક સંગીત ગાઇએ છીએ.” આખરે એક જણે આતિથ્યધર્મનો ભંગ ન ચાપ તેટલા માટે ‘મનમોહિની’ ગાઇ સંભળાવ્યું અને બધાએ તે સહન કર્યું ! મને શંકા છે કે એ યુવકમંડળમાં કેટલાક જણ તો ક્રાંતિવાદી હતા જ. એક જણે મને પૂછ્યું, “બંગાળી લોકોની તંદુરસ્તી વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?” મેં કહ્યું, “સામાન્ય રીતે તેઓ નબળા દેખાય છે.” પેલો મારા શરીર તરફ નજર કરી તિરસ્કારથી કહ્યો. હું સમજ્યો ને મેં જવાબ આપ્યો, “મને મહારાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ નહિ ગણતા, હો.” અમે બન્ને હસી પડ્યા. એણે કહ્યું, “અમારે અમારા ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જોઇએ. ઘઉં વગર કોવત ન જ વધે.”

બંગાળનું ગ્રામીણ જીવન બહુ જ સાદું અને સુંદર છે. બંગાળી યુવકોનાં હાથમાં બહુ જ રૂપાણાં હોય છે. દીવાલો સુંદર માટીથી રચેલી હોય છે. ન્યાં જગ્યા ત્યાં ગાયન અને વાદન સંભળાય છે. પણ જાતિભેદની કડકાઈને લીધે ગામમાં એકલા બરાબર જળવાતી નહિ હોય એમ કું માનું છું. ખરડહ જેવા નાના ગામડામાં પણ મોટા મોટા પંડિતો વસે છે અને પ્રતિષ્ઠાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વિદ્યાની ઉપાસના કરે છે.

પાછા આવતાં સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો હતો. હવે નદીના વહેણ સાથે જવાનું હતું. નદીના પ્રવાહમાં અમે તથ્થાવા લાગ્યા. અમારી સાથેના અક્ષયારીઓ રામપ્રસાદનાં બજનો ગાતા હતા.

રામની રાજધાની

મારી સાથે યુવા હતા; તેઓ રામદાસી સંપ્રદાયના હતા. શંકરાચાર્ય સંન્યાસીઓનાં દસ નામ એટલે પ્રકાર નક્કી કર્યા, ચાર મઠ સ્થાપન કર્યા, બ્રહ્મચારીઓના ચાર પ્રકારો નક્કી કરી આપ્યા, અને તે દિવસથી હિન્દુસ્તાનના સાધુઓના જીવનમાં એક જાતની સુવ્યવસ્થા આવી ગઈ. શંકરાચાર્ય એ ધર્મક્ષેત્રમાં સમુદ્રગુપ્ત કે તેપોલિયન જેવા વિજેતા હતા, રાજા ટોડરમલ કે શિવાજી જેવા વ્યવસ્થાપક હતા, તુલસીદાસ જેવા કવિ હતા, યુદ્ધ ભગવાન જેવા આત્મવિશ્વાસી હતા અને જ્ઞાનેશ્વર જેવા સાહિત્યાચાર્ય હતા. તેમણે સનાતની હિન્દુઓને જે વ્યવસ્થા કરી આપી તેનાં અવશેષ હજુએ કામમ છે. શંકરાચાર્ય સાથે જ હિન્દુધર્મસમ્રાટ ગણાય.

તેમણે ઠરાવેલાં સંન્યાસીઓનાં દસ નામ ગિરિ, પુરી, ભારતી, તીર્થ, સરસ્વતી વગેરે છે. બ્રહ્મચારીઓના ચાર વિભાગમાં સ્વરૂપ સંપ્રદાય નામનો એક પ્રકાર છે

તેનો એક મઠ અયોધ્યામાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં ધાર્મિક યુનર્જવનને બ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર શ્રી સમર્થ રામદાસ એ જ અયોધ્યામઠના સ્વરૂપ સંપ્રદાયના હતા એમ મનાઈ આવ્યું છે.

અયોધ્યા જતાં યુવાને આનન્દ અને ભક્તિના એટલા બધા ઉમળકા આવતા કે કોઈ પણ માણસ જોઈ શકત કે તેમની શક્તિ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં નથી.

બામુચ કુર્કી દગ્ગમન્ત

ત્તુમન્ત બામુચ કુલ્લદેવન

સ્વરૂપ સંપ્રદાય અયોધ્યા મઠ

આવો એક સંકલ્પ રામદાસી પંથના લોકો સવારસાંઝ જોલે છે. એ અયોધ્યામઠનું દર્શન કરવું એ યુવાને માટે અપૂર્વ લ્હાવો હતો.

મારી મુસાફરી દરમિયાન તીર્થનાં ત્રણ ધામો તરફ માફ ધ્યાન વિશેષ આકર્ષાયું છે: અયોધ્યા, હરિદ્વાર અને અમૃતસર. ત્રણે ઠેકાણે કેણુ જાણે શાને લીધે પણ માફ ચિત્ત વિશેષ પ્રસન્ન રહેલું છે. ત્રણે ઠેકાણે માફ કોઈ જોળખીતું તો ન હતું. છતાં આ ત્રણે સ્થાનનાં દર્શનથી જ અને ત્યાંના વાતાવરણના અનુભવથી જ મેં અત્યન્ત પ્રસન્નતા અને આલ્સાદ અનુભવેલાં છે—ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન સમયનાં પણ એક જ જાતનાં.

કાશીજી જતાં પહેલાં માણસે કાશીનું જે કલ્પનાચિત્ર મનમાં દોરી રાખ્યું હોય તેના પ્રમાણમાં કાશીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નિરાશાબનકે તો ન જ નીવડે. ગંગાના પ્રવાહ પર

હોડીમાં બેસી ધાટ પછી ધાટ જોતા જતા માણસના ઝોડામાંથી જરૂર આશ્ચર્યના લક્ષ્યો નીકળી જાય કે 'મેં નહોતું ધાર્યું કે કાશીજીનો દેખાવ આટલો મનોહર હશે— આટલો ભવ્ય હશે !'

અયોધ્યા વિષે એથી વધતું છે. અયોધ્યા તો રામ-ચન્દ્રની રાજધાની. અયોધ્યાનું નામ સાંભળતાની સાથે કલ્પનામાં એક અતિ વિશાળ મનોહર નગરીનું ચિત્ર જ ખડું થાય. આટલી ભવ્ય કલ્પના લખતે માણસ મયો હોય ત્યાં તો અયોધ્યાનું રોશન જોઈને જ નિરાશ થઈ જાય. જ્યાં હરહમેશ લાખો યાત્રાળુઓનો આવરજાવર છે ત્યાં સેમની સમવડની કશી સંભાળ નથી રાખવામાં આવતી એમ જોઈ આજનું રાજ્ય દેશી પ્રજા માટે નથી જ અને તેમાં પણ મરીમોન માટે તો નથી જ નથી એવી ખાતરી થયા વિના રહેતી નથી.

અયોધ્યામાં નદીનો પ્રવાહ ધાટથી બહુ જ દૂર મથેલો છે. નદીનો પટ બહુ જ પહોળો અને તેથી રેતાળ છે. રેતી ઉપરથી જતાં માછાને બહુ મુશ્કેલી પડે છે તેથી ત્યાંના લોકોએ ચીલા નીચે લાકડાનાં બળ્ખે પાટીયાં પાથરવાની પ્રાકૃત શોધી કાઢી છે. માછાનો રસ્તો નદીના પટમાંથી ત્રાંસો જતો હોવાથી ખૂબ લાખો છે. એ આખો રસ્તો ચીલાની જગાએ લાંબાં લાંબાં પાટીયાં રેલની માફક મુઠેલાં છે. માછાં આ પાટીયાં પરથી ચાલે છે. પણ માછાંઓની વિરળજાઓનો પાર આટલેથી નથી આવતો. પવનનો પટાળોઓ અને એટલે આ પાટીયાં રેતીમાં છલક જાય

છે. પછી રસ્તો ક્યાં ને પાટીયાં ક્યાં એ શોધવા માટે એક પુરાતત્ત્વ ખાતું ખોદવું પડે. છતાં લોકોએ આનો ખજુ એક ઉપાય શોધી રાખ્યો છે. રસ્તાની બન્ને બાજુ પર કાંટા, ઝાંખરાં ને ઘાસની એક હાથ હાથી વાડ બાંધે છે, જેથી પવનને લીધે આવતી રેતી ત્યાં જ અટકી જાય. રેતીના ભારથી વાડ અંદરની બાજુ નમી ન પડે એટલા માટે અંદરની બાજુએ રેતીનો દમશે કરી વાડને ટેકા આપેલો હોય છે. નદીનાં પાણી ઉતરી જાય એટલે ફરી પાછો આવો રસ્તો તૈયાર કરવો પડે. સહસ્રના રજુમાં જે ઉટની સગવડ કુદરતે ન કરી આપી હતી તે ત્યાં ખજુ લોકોને આ જ દબની ખજુ કોઈક ભારે જગી વ્યવસ્થા કરવી પડતી.

નદીમાં નહાઈને પાછા વળતાં અયોધ્યાનગરીનાં અને તેના ઘાટનાં એકાએક દર્શન થાય છે. અયોધ્યામાં બધે છેત્રું જ કામ થાય છે તેથી બધાં મંદિરો સુધાધવલક દેખાય છે. આપણે નહાઈને નગરમાં પ્રવેશ કરતાં હોઈએ તે વખતે બધાં મંદિરોમાં ધંટારવ થતા હોય, યાત્રાળુઓ ભક્તભાતના ચળકતા લોહા અને ધડા ઉખડીને આવજા કરતા હોય, ધણુના હાથમાં અંદન, કુંકુમ અને પુષ્પની ચાળીઓ હોય અને દરેક જણુ રામ રામ, સીતારાણી અને બનરંગ મલી હનુમાનકી જય મળવતું હોય ! એવા પ્રસંગ માણસના મન ઉપર કાવ્યમનો મોતરામા પિનારો ખરો ? પાપાણુ જેવી જડ સ્મૃતિ હોય તો તેના ઉપર ખજુ

• સુધા=સુના; ધવલ=પીલુ.

આવું સ્મરણ અશોકના શિલાલેખની પેઠે હમેશને માટે જડાઈ જવાનું.

નહાધધીધને અમે દર્શન કરવા નીકળ્યા. અયોધ્યામાં વાંદરાઓ ન હોય એ તો બને જ કેમ ! વાનરોની મદદથી રામચન્દ્રે સીતાની ભાળ લગાડી અને લંકા છૂટી લીધી એના બદલામાં પોતાની પાછળ વાનરોને અયોધ્યાનું રાજ્ય સોંપી ગયેલા જણાય છે. આજે પણ વાનરોનો નિષ્કંટક અમલ ત્યાં ચાલી રહ્યો છે. ઇતિહાસકારો કહે છે કે છેક જ પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંથી જે માલ પરદેશ જતો તેમાં મોર અને વાંદરાઓની પણ નિકાસ થતી. રામચન્દ્રે પણ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંથી વાંદરાનું એક ટોળું વસાહત કરવાને માટે આણ્યું હશે કે શું ? વસાહત કરનાર લોકોનો વિસ્તાર ઝપાટાબંધ થાય છે એમ માનવવંશ-શાસ્ત્રીઓ કહે છે. એ તત્ત્વ પ્રમાણે મથુરા-વૃન્દાવનની વાનર વસાહતની વૃદ્ધિ થઈ હશે. આજે અયોધ્યા કરતાં મથુરા-વૃન્દાવનની તેમની વસાહત વધારે જાહોજલાલી ભોગવે છે.

અયોધ્યામાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ તો અનેક છે, પણ રાજમહેલમાં જેમોવિન્દનું કે વિષ્ણુનું જે મંદિર છે તેમાંની મૂર્તિ અસાધારણ છે. એ મૂર્તિ છે તો કાળા પથ્થરની, પણ કાળા રંગમાં ઘાડા લીલા રંગની છટા છે તેથી એની શોભા બહુ જ વધી છે. રસિક ભક્તોએ શ્રીકૃષ્ણને સ્વામિચન્દ્ર કહ્યો હતું કલાવિધાન સાધ્યું છે તેની કલ્પના આ મૂર્તિ જોતાં આવે છે.

અમે એ મંદિર જોવા ગયા ત્યારે બપોરના અગિયાર બારનો શુભાર હશે. મંદિરના સેવકો એટલે કે બ્રાહ્મણો આસ્તીને માટે ભેગા થયા હતા. સત્ય જ્ઞાનમનન્તં એ સ્તોત્ર બહુ જ મીઠા અને સુસ્વર અવાજમાં મધુર આલાપ સાથે ગવાતું હતું. રાજમહેલમાં દરેક વિભાગ ઉપર તે તે વિભાગના નામનું પાટીયું ચોડેલું છે; અને એ બધાં નામ સંસ્કૃતમાં છે એ તરફ માફ ધ્યાન ગયા વગર રહ્યું નાહ.

અયોધ્યામાં મુખ્ય દર્શન તો હનુમાનગડી પરના હનુમાનનાં છે. ત્યાં યાત્રાળુઓની ભીડ વધારેમાં વધારે હોય છે. કોઈ નારિયેળ લઈ જાય તો કોઈ પેંડા; કોઈ વળી હનુમાનને પંખો કરે. મોટા પંખાની દોરીનો છેડો મંદિર બહાર રાખેલો છે. જેને શ્રદ્ધા હોય તે પંખો ફેર ને ધન્ય થાય. પવનકુમારને માથે પંખો ચાલે એ યોગ્ય ગણાય કે અયોગ્ય એના જ વિચારમાં હું તો શું થાયો હતો. ખુવા સાથે તો ચર્ચા થાય તેમ હતું નહિ. તેઓ તો બક્તિધેલા થયા હતા. તેમણે આણેલો ભોગ જ્યારે હનુમાનને ચડાવવામાં આવ્યો ત્યારે તો તેમનાં નેત્રમાંથી ધન્યતાનાં અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેઓ તો ધન્ય થયા જ; તેમની આ બક્તિનું દર્શન કરી હું પણ ધન્ય થયો.

ગડી ઉપરથી ઉતરીને રામજન્મનું સ્થાન અને એવાં બીજાં રામાયણપ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોવા અમે ગયા. આ બધાં સ્થાનો મુસલમાન ભાઈઓની ઘેલછાનો ભોગ થઈ પડેલાં એમ મેં ત્યાં સાંભળ્યું. આજનાં તે સ્થાનો તેમની પ્રાચીન સ્થિતિની સ્થેજ પણ ઝાંખી કરાવે એવાં રહ્યાં નથી.

શ્રી ભૈરવ જેમ કાચીના ફાટવાલ છે તેમ શ્રી મત-
લજેન્દ્ર અયોધ્યાપુરીના ફાટવાલ છે. એમની કથા કે માહાત્મ્ય
મને ત્યાં જડયાં નહિ. દર્શનો પૂરાં કરી અમે એક બ્રાહ્મણને
ત્યાં જમવા મયા, પણ એના ઘરની સ્વચ્છતા જોઈને જ
ધરાઈ મયા. ઘરના આંમણામાં એક વેંત લાંબો ને એક
વેંત પહોળો પથરો પડ્યો હતો. અમે ત્યાં મયા તે વખતે
એટલે ખરે મધ્યાહ્ને બ્રાહ્મણની છોકરી એ પથરા પર બેસી
ઘાતલુ કરતી હતી. થોડી વાર પછી એક નાના છોકરાએ
પાસે જ પ્રાર્થવિધિ પૂરા કર્યા. માએ છોકરાને એ જ પથરા
પર બેસાડીને ધોયો, અને તેનું પાણી સૂકાઈ જાય તે પહેલાં
જ તે સિલા ધોઈ તેના પર ફેલાની ચટણી વાટી. ઘરમાં કપડાં
અને વાસણનું અરાજક હતું. ચૂલામાંથી ધૂમાડો નીકળતો
હતો, ને બ્રાહ્મણના મ્હોડામાંથી માથો. આખરે એને ત્યાં
ભાવ્યું એટલું ખાધું, ઘટે એટલી જ દક્ષિણા આપી દીધી
અને અમે અયોધ્યા છોડ્યું.

અયોધ્યામાં સરકારી કચેરીઓ વગેરે કશું નથી, કારણ
પાસેનું ફૈઝાબાદ શહેર જ જીજ્ઞાસુ યાત્રુ છે. બધા પ્રતિષ્ઠિત
લોકો ત્યાં જ રહે છે. અયોધ્યાની વસ્તી તો મુખ્યત્વે કરીને
વાત્રાજીઓ, તેમના ઉપર મુજરો કરનાર પંડાઓ અને
સાધુઓની જ છે. સાધુઓ પણ ખાસ કરીને નામા બાત્ર.
આ લોકો બારે કર્મકાંડી હોય છે. હાથે રાંધીને ખાય છે
અને આખો દિવસ ચલન પીયે છે. કેડે લંગોટી અને
લાકડાના મોઢા મોઢા મથકાની માળા પહેરે છે. આખો
દિવસ રામજીની ચાતો કરે, છુલસી રામાયણના ફુલાઓ